

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΚΑΙ Η ΜΥΘΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

(Τέσσαρες διμιλίες)

ΥΠΟ
ΙΩΑΝΝΟΥ Θ. ΚΑΚΡΙΔΗ

Στήν ἀγαπημένη σύντροφο τῆς ζωῆς
μου, τὴν "Ολγα Κακριδῆ.

I

Τὸ θέμα, ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ στὶς τέσσαρες αὐτὲς διμιλίες, εἶναι τοῦτο: ποιά καὶ πόση ἐπίδραση ἀσκησαν ἐπάνω στοὺς ποιητές, ποὺ διαμόρφωσαν τὴν ἀρχαία μυθικὴ παράδοση, τὰ διάφορα πνευματικὰ ρεύματα, ποὺ κυριάρχησαν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν διηθικὴ ἐποχὴ ὃς τὸ 400 π.Χ. περίπου; Λέγοντας πνευματικὰ ρεύματα ἐννοῶ τὴν κίνηση, ποὺ προκαλοῦσαν κάθε τόσο καινούργιες ἵδεες θρησκευτικές, ηθικές, κοινωνικές, ἀκόμα καὶ μιὰ πρόοδο στὴν ἐπιστήμη. Τὴν πνευματικὴν αὐτὴν κίνησην, ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ μικρὴ ἦταν στοὺς αἰῶνες ἔκείνους τοὺς τόσο κρίσιμους γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, μποροῦμε βέβαια νὰ τὴν πιστοποιήσωμε, ἀκόμη καὶ νὰ προσδιορίσωμε τὴν ἔντασή της καὶ τὸ βάθος της, στὶς διάφορες ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτισμοῦ, στὴν πολιτεία, στὴν κοινωνία, στὴ θρησκεία, ὕστερα στὴν τέχνη καὶ στὴν ἐπιστήμη. Ἐμεῖς ἐδῶ θὰ ζητήσωμε νὰ περιοριστοῦμε σὲ μιὰ μόνο πνευματικὴ ἐκδήλωση, τοὺς μύθους. Ἀπὸ τὴν διηθικὴ ἐποχὴ ὃς τὸ τέλος τοῦ πέμπτου αἰῶνα ἡ Ἑλληνικὴ σκέψη πάλεψε ν' ἀντικρύση καὶ νὰ ξεπεράση ἕνα πλῆθος προβλήματα. Ποιός ὁ ἀντίχτυπος τοῦ ἀγῶνα αὐτοῦ στὴν ἔξελιξη τῆς μυθικῆς παράδοσης;

Ἡ σπουδαιότητα, ποὺ παίρνει τὸ πρόβλημα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου, θὰ μᾶς ἀποκαλυφτῇ σιγὰ-σιγὰ στὴν πρώτη αὐτὴ διμιλία, ποὺ θὰ ἔξετάσῃ τὸ πρόβλημα στὴ γενικότητά του καὶ θὰ ἔχῃ καὶ εἰσαγωγικὸ χαρακτῆρα. Τόσο μόνο θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ πῶ ἀπὸ τώρα: ἡ ἔξαιρετικὴ σημασία, ποὺ παίρνει στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ὁ μῆνος, ἥταν φυσικὸ νὰ τὸν κάνῃ νὰ δέχεται μὲ τόσην εὐπάθεια τὴν ἐπίδραση τῶν καινούργιων κάθε φορὰ ἵδεων, ὅσην ἀντίσταση κι' ἀν ἐπρόβαλλε ἡ παλιὰ κληρονομημένη παράδοση. Κάτω ἀπὸ τὶς ἔξωτερικὲς μεταβολὲς τῶν μύθων, ποὺ πιστοποιοῦμε κάθε στιγμὴ στὸ ἔπος εἴτε στὴ λυρικὴ ποίηση εἴτε στὴν τραγωδία, χρέος μας εἶναι νὰ βαθύνωμε στὰ

ἔσωτερικὰ αἴτια, ποὺ προκάλεσαν τὶς μεταβολὲς αὐτὲς καὶ ποὺ συγχάδεν εἶναι παρὰ ἡ ἐπικράτηση ἴδεων καινούργιων.

Τὸ ζήτημα αὐτὸ ἔχει ἀπασχολήσει καὶ ἄλλοτε τὸν διμιλητή. "Ομοις ποιός θὰ ἰσχυριστῇ, πὼς ἔνα τέτοιο πρόβλημα μπορεῖ ποτὲ νὰ δεχτῇ μιὰ λύση τελειωτική; ποιός θ' ἀρνηθῇ, πὼς ἡ πνευματικὴ ἀξία ἐνὸς τέτοιου προβλήματος κούβεται ἀκριβῶς στὸ γεγονός, ὅτι ἡ σκέψη μας παλεύοντας ἀκατάπαυτα γιὰ τὴν κατάχτησή του τὸ βαθαίνει δλο καὶ πιὸ πολύ, δμως χωρὶς ποτὲ νὰ μπορῇ νὰ τὸ ἔξαντλήσῃ;

Μίλησα γιὰ μεταβολὲς τῶν μύθων. Τὸ πρᾶγμα μπορεῖ νὰ παραξενέψη μερικούς. Σήμερα οἱ ἀρχαῖοι μῆθοι μᾶς παρουσιάζονται σὰν κάτι σταθερό, σὰν κάτι ποὺ δὲν ἄλλαξε καθόλου ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ πρωτοπλάστηκαν.³ Ας πάρωμε ἔνα-δυὸ παραδείγματα: μπορεῖ κανεὶς μας νὰ φανταστῇ τὴν παράδοση τῆς Μήδειας διαφορετικὴ ἀπὸ ὅ,τι τὴν ξέρομε ἀπὸ τὸν Εὔριπίδη: Μποροῦμε νὰ ζωντανέψωμε στὴ φαντασία μας μιὰ Μήδεια, ποὺ νὰ εἶναι δλότελα ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴ φριξτὴ πράξη τῆς παιδοκτονίας; νὰ φανταστοῦμε ἔναν Ἀχιλλέα, ποὺ νὰ μὴ μυμώνῃ, ἔναν Θερσίτη χωρὶς σωματικὴ καὶ ψυχικὴ στρέβλωση; Ἄδυνατο! Μᾶς φαίνεται σὰν τὸ μόνο δυνατὸ καὶ φυσικό, οἱ ἥρωες νὰ έχουν τὸ ἥθος, ποὺ ξέρομε ἀπὸ μιὰ κλασσικὴ ποίηση πὼς έχουν, καὶ νὰ ἔνεργοῦν, ὅπως ξέρομε πὼς έχουν ἔνεργήσει.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ δὲν εἶναι βέβαια σωστή· δμως ἡ παράδοση ἔχει χιλιάδες χρόνια τώρα χάσει τὴ δύναμή της, ἀπὸ τὸ τέλος κάπου τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰῶνα ἔχει ἀπονεκρωθῆ κι ἐμεῖς μποροῦμε νὰ τὴ γνωρίσωμε μόνο σὲ μιὰν ὠρισμένη, ἀποκρυσταλλωμένη μορφή, ὅπως μᾶς τὴ δίνει ὁ ἔνας ἢ ὁ ἄλλος ποιητής. Καὶ τὸ καταλαβαίνει κανεὶς εὔχολα: ὅταν μιὰ παράδοση τὴ δουλέψη ἔνας μεγάλος τεχνίτης, ἡ μορφή, ποὺ αὐτὸς τῆς ἔδωκε, ἐπιβάλλεται μιὰ γιὰ πάντα στοὺς μεταγενέστερους. Ἀπὸ τὴν ἐποχή, ποὺ παράστησε ὁ Εύριπίδης τὴ "Μήδεια", τὴν ἀνοιξη τοῦ 431, ὁ κόσμος ζῆ κατώ ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἔργου του. Στὴν παλαιότερη παράδοση τὰ παιδιά τῆς Μήδειας τὰ σκότωναν οἱ Κορίνθιοι. Πρῶτος ὁ Εύριπίδης σκέφτηκε νὰ βάλῃ τὴν ἥρωίδα νὰ σφάξῃ αὐτὴ τὰ παιδιά της, γιὰ νὰ ἐκδικηθῆ τὴν ἀπιστία τοῦ ἀντρός της. Ἀπὸ τότε πέρασαν εἰκοσιτέσσαρες αἰῶνες· ποιός ποιητής, ποιός γλύπτης, ποιός ζωγράφος ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς Μήδειας — καὶ δὲν ἔσταθηκαν λίγοι οἱ καλλιτέχνες αὐτοὶ — ἐτόλμησε ν' ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τὴν ἥρωίδα τὴν πράξη, ποὺ πρῶτος ὁ Εύριπίδης τὴν παρουσίασε νὰ κάνῃ: Κανεὶς. Ἡ Μήδεια μένει καὶ θὰ μένη ἡ παιδοκτόνος. Τὸ ὕδιο μένει ὁ Ἀχιλλέας ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ομήρου ὁ ἥρωας, ποὺ μηνίει, ὁ Θερσίτης τὸ σύμβολο τῆς ἀσκημιᾶς καὶ τῆς ἀμετροέπειας.

Στὴν παλιὰ δμως ἐποχή, ποὺ πρέπει μαζὶ τώρα ν' ἔνεργοῦμε, ἡ παράδοση εἶναι ἔξαιρετικὰ ρευστή. Δὲν ἔχει ἀποκρυσταλλωθῆ ἀκόμη κι ἀλλάζει διαρκῶς μορφή. Κάθε τόσο πετάει ὅσα στοιχεῖα τῆς είναι

άχρηστα, ἄλλα τὰ παραλλάξει, πλουτίζεται μὲ καινούργια μοτίβα, ζητάει διοένα νὰ πάρῃ καινούργιο νόημα . . . "Οπως κάθε πνευματικὴ ἐκδήλωση, ποὺ ζῇ κι' ὅσο ζῇ, ἡ παράδοση ἀγωνίζεται ἀδιάκοπα γιὰ τὴν τελείωσή της καὶ παίρνει κάθε στιγμὴ καινούργια ἔκφραση καὶ καινούργιο νόημα. "Οταν ἀποχήσῃ μιὰ σταθερὴ μορφὴ κι' ἀποκυριαλλωθῇ, θὰ πῆ πῶς ἔχει πάψει πιὰ νὰ ζῇ.

Οἱ λόγοι, ποὺ ἀναγκάζουν τὴν παράδοση ν' ἀλλάξῃ ὅλη τὴν ὥρα, ὅσο μένει ζωντανή, δὲν εἶναι ἐνὸς μόνο εἴδους. "Αφήνω κατὰ μέρος τὶς ἀλλαγές, ποὺ προκαλοῦν λόγοι τεχνικοὶ καθαρά, προπαντὸς στὸ δρᾶμα, ποὺ δὲν μπορεῖ, δὲν ἔχει τὰ μέσα ν' ἀναπαραστήσῃ κάθε σκηνή, ποὺ παίρνει ἀπὸ τὸ ἔπος ἢ ἀπὸ τὴν λυρικὴ ποίηση — νὰ ποῦμε μιὰ σκηνή, ποὺ παίζεται μέσα σ' ἕνα καράβι στὸ ἀνοιχτὸ πέλαγο—καὶ ποὺ γι' αὐτὸ ἀναγκάζεται νὰ τὴ διασκευάσῃ.

"Χπάροχουν λόγοι πολιτικοί, ποὺ ἐπιβάλλουν συχνὰ μιὰν ἀλλαγὴ στὴν παράδοση, ἀκόμα ποὺ δίνουν ἀφορμὴ γιὰ νὰ πλαστῇ μιὰ παράδοση ἐντελῶς καινούργια. "Ετσι στὰ τελευταῖα πενήντα κάπου χρόνια τοῦ ἔχτου αἰῶνα, οἱ Ἀθηναῖοι τὴν ἔποχή, ποὺ ἀρχίζει ἢ μεγάλη ἀκινή τῆς πόλης των, ἐπινοοῦν καὶ μετασχηματίζουν ἕνα πλῆθος παραδόσεις. Τότε ὑψώνουν τὸ Θησέα σὲ ήρωα πανελλήνιο, ἐθνικό. Ἡ παράδοσή του πλουτίζεται καὶ ἀλλάζει μορφή. Τότε διαμορφώνονται ὅλες ἐκείνες οἱ ἴστορίες, δπου δ Θησέας παρουσιάζεται νὰ ἐλευθερώνῃ τὴν χώρα ἀπὸ ἄγρια θηρία καὶ κακοποιοὺς ἀνθρώπους, ἀπὸ ταύρους κι' ἀγριόχοιρους, ἀπὸ Προκρούστες καὶ Σκίρωνες καὶ Κερκυῶνες καὶ Σίνιδες. Γιατί; Ἀπλούστατα, ἀπέναντι στὸν Ἡρακλῆ, τὸν ήρωα τῶν Δωριέων, ποὺ ἀπάλλαξε τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τόσα κακά, ἐπρεπε γιὰ λόγους πολιτικοὺς δπως-δπως ν' ἀνυψωθῇ κι' ἔνας Ἀθηναῖος ήρωας, ἄλλος οὗτος Ἡρακλῆς. "Ο ἀνταγωνισμὸς τῆς Ἀθήνας μὲ τὴ Σπάρτη ἔχει ἀρχίσει νὰ δυναμώνῃ. "Αργότερα δ Πελοποννησιακὸς πόλεμος θὺ βαθύνη ἀκόμη πιὸ πολὺ τὸ χάσμα στὶς δυὸ πολιτείες ἀνάμεσα· ἢ ἀθηναϊκὴ τραγωδία τῆς ἔποχῆς αὐτῆς δὲ θὰ μπορέσῃ νὰ σταθῇ ἔξω ἀπὸ τὰ πάθη τοῦ πολέμου, θὰ ζητήσῃ νὰ ἔξυπηρετήσῃ κι' αὐτῇ τὸ πνεῦμα τοῦ μίσους καὶ τοῦ διχασμοῦ:

Μεγαλόψυχη ἡ Ἀθήνα τῆς ήρωικῆς ἔποχῆς αὐτὴ μονάχα βρέθηκε, καμμιὰ ἄλλη πόλη, νὰ προστατέψῃ τὰ παιδιὰ τοῦ Ἡρακλῆ τὴν ὥρα, ποὺ ζητοῦσε δ Εὑρυσθέας νὰ τὰ σκοτώσῃ ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα των—αὐτὴ ἦταν ἡ ἀθηναϊκὴ παράδοση, ποὺ πραγματεύοταν δ Εὑριπίδης στοὺς "Ἡρακλείδες". Κι' δικαστοὶ οἱ ἀπόγονοι αὐτῶν, ποὺ βρῆκαν στὴν Ἀθήνα τὴ σωτηρία των, οἱ Σπαρτιάτες, πόσο ἀχάριστοι θὰ δειχτοῦν ἀργότερα, δταν προδίνοντας τὴν παλιὰ χάρη θὰ τολμήσουν νὺ πατήσουν σὰν ἔχθροι τὴ γῆ τὴν ἀττική. "Ο ἀρχικὸς μῆνος διηγόταν, δτι οἱ Ἡρακλείδες γιὰ νὰ σωθοῦν είχαν καταφύγει στὴ Θήβα, δχι στὴν Ἀθήνα· δὲ σημαίνει, οἱ Ἀθηναῖοι μετασχηματίζουν τὴν παράδοση, τὴν παραποιοῦν γιὰ νὰ ἔξυπηρετήσουν τὸ πολιτικό των συμφέρο, ἀκριβῶς δπως ἀργότερα, ὡς τὴν ἔποχή μας ἀκόμη, σὲ ανά-

λογες περιπτώσεις οἱ ἀνθρωποι παραποίησαν χιλιάδες φορὲς τὴν ἴστορία
ἔτσι, ποὺ νὰ μποροῦν νὰ τὴν ἐκμεταλλευτοῦν γιὰ πολιτικοὺς σκοπούς.

"Ἐνας ἄλλος, ἀσύγκριτα πιὸ σημαντικὸς λόγος, ποὺ προκαλεῖ ὅλο
καὶ καινούργιες μεταβολὲς στοὺς μύθους, εἶναι ἡ ἐπιθυμία, καλύτερα:
ἡ ἀνάγκη, ποὺ νοιώθει δικάθε ποιητὴς νὰ πλουτίσῃ τὴν παράδοση
μὲ καινούργια στοιχεῖα διανεισμένα ἀπὸ ἄλλες ἴστορίες ἢ καὶ ἐπινοη-
μένα ἀπὸ τὸν ἕδιτον· νὰ χαρίσῃ στοὺς μύθους μιὰν ἀνθιση καινούργια·
νὰ τοὺς ὑποτάξῃ κάτω ἀπὸ τὸ δικό του καλλιτεχνικὸ νόμο:

"Ἐνα παλιὸ παραμύθι στὴν Αἴτωλία διηγόταν τὴν ἴστορία ἐνὸς
νέου — Μελέαγρος τὸ ὄνομά του στὴ μεταγενέστερη παράδοση —, ποὺ
στὸ κυνῆγι ἀπάνω μάλωνε μὲ τὸν ἀδεօφδο τῆς μητέρας του (ποιὸς ἔρει
ἀπὸ ποιάν ἀφοροῦ!) καὶ στὸ θυμό του τὸν ἐσκότωνε, ἐνα ἔγκλημα,
ποὺ ἀμέσως ὕστερα τὸ πλήρωνε μὲ τὴ ζωὴ του: ἡ ἕδια ἡ μητέρα του
προκαλοῦσσε τὸ θάνατό του γιὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὸν ἀδεօφδο της. Τὰ πρό-
σωπα, ποὺ παίρνουν ἐδῶ μέρος, εἶναι ἔλαχιστα: δὲ νέος, ἡ μητέρα, δὲ
θεῖος. Αργότερα ἔνας ποιητὴς θέλησε νὰ μεταφέρῃ τὴν ἴστορία αὐτὴ
ἀπὸ τὸν παραμυθικὸ κόσμο στὸν ἐπικό. Πῆρε λοιπὸν πρῶτα - πρῶτα
κι ἐπλαισίωσε τὸ μάλωμα τοῦ Μελεάγρου μὲ τὸ θεῖο του μέσα σ' ἔναν
διλόκληρο πόλεμο· γιὰ νὰ δώσῃ τὴν ἀφοροῦ τοῦ πολέμου αὐτοῦ ἐπλασε
μιὰ μεγάλη ἴστορία: ἡ "Ἄρτεμη" εἶναι θυμωμένη μὲ τὸν Οἰνέα, τὸ
βασιλιᾶ τῶν Αἴτωλῶν καὶ στέλλει ἔναν ἄγριο κάπρο, τὸν περίφημο
καλυδώνιο κάπρο, νὰ ἐρημώσῃ τῆς χώρας τὰ σπαρτὰ καὶ τοὺς κήπους.
Γιὰ νὰ τὸν σκοτώσουν προκαλεῖ δὲ Μελέαγρος, δὲ γυιὸς τοῦ βασιλιᾶ
τοὺς μεγαλύτερους ἥρωες ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας, ὅταν ὅμως
τὸ κατορθώνουν, ἀρχίζουν νὰ μαλώνουν μεταξύ των, ποιὸς θὰ πάρῃ
τὸ δέρμα τοῦ ζώου. "Ἐτσι γεννειέται δὲ πόλεμος. Στὴ μάχη ἐπάνω
σκοτώνει δὲ Μελέαγρος τὸ θεῖο του· ὕστερα θυμωμένος μὲ τὴ μητέρα
του, ποὺ τὸν καταρειέται, ἀποτραβειέται ἀπὸ τὴ μάχη· οἱ ἔχθροὶ νι-
κοῦν· ἀδικα παρακαλοῦν τὸν ἥρωα φίλοι καὶ δικοὶ νὰ ξαναγυρίσῃ στὸν
πόλεμο. Μόνο τὴν τελευταία στιγμή, ὅταν πιὰ οἱ ἔχθροὶ βρίσκονται
μέσα στὴν πόλη καὶ ἀρχινοῦν νὰ βάζουν φωτιά, δὲ Μελέαγρος κλονίζε-
ται ἀπὸ τῆς γυναικας του τὰ παρακάλια, βγαίνει, διώχνει τοὺς ἔχθροὺς
καὶ πεθαίνει, καθὼς τὸν βαραίνει ἡ μητοικὴ κατάρα. Τὸ παλιὸ παρα-
μύθι πλουτίστηκε σὲ πρόσωπα, σὲ σκηνές, σὲ θέματα ἐπικά· ὑποτά-
χτηκε στοὺς νόμους τῆς τέχνης τῆς ἐπικῆς.

"Ἐνα ἄλλο παράδειγμα ἀπὸ τὸ δρᾶμα:

Συγκοίνοντας τὴν "Ἡλέκτρα" τοῦ Σοφοκλῆ μὲ τὶς "Χοηφόρες"
τοῦ Αἰσχύλου, ποὺ ἔχουν τὴν ἕδιαν ὑπόθεση, βλέπομε τὶς ἀλλαγές,
ποὺ ἐπιβάλλει στὴν παράδοση δὲ νεώτερος τραγικός, γιὰ νὰ ἰκανο-
ποιήσῃ τοὺς δικούς του καλλιτεχνικοὺς σκοπούς. Τὸ κύριο πρόσωπο
στὸ Σοφοκλέα δὲν εἶναι πιὰ δὲ Ορέστης, εἶναι ἡ Ἡλέκτρα, καὶ γιὰ νὺ
τονίσῃ τὴ δύναμη καὶ τὴ θέληση τῆς ἥρωΐδας, ποὺ ἀποφασίζει αὐτῇ,
μιὰ ἀβοήθητη γυναικα, νὰ σκοτώσῃ ἔναν ἀντρα καὶ τύραννο, τὸν Αἴ-
γισθο, δὲ Σοφοκλῆς ἐπινοεῖ πρῶτος αὐτὸς καὶ τοποθετεῖ στὸ πλάι της

τῇ Χρυσόθιεμῃ, μιὰν ἀδεօφὴ ἀδύνατη, χωρὶς σιθένος, ὑποταγμένῃ στὸ ζυγὸν αὐτοῦ, ποὺ εἶχε σκοτώσει τὸν πατέρα της—ἀκοιβῶς τὸ ἕδιο τεγγικὸ μέσον δ τραγικὸς τὸ εἶχε χρησιμοποιήσει καὶ γιὰ τὴν Ἀντιγόνην: στὴν ἀρρενωπότητά της εἶχε ἀντιτάξει μιὰν ἀδύναμη, ἄβουλη ἀδεօφή, τὴν Ἰσμήνην.

Ἡ ἀνάγκη αὐτῆς, ποὺ αἰσθάνεται ὁ ποιητής, νὰ δώσῃ καινούργια ζωὴ στὴν τριμμένη παράδοση δαμάζοντάς την κάτω ἀπὸ τοὺς δικούς του καλλιτεχνικούς γόμούς, εἶναι φυσικὰ ἔνα φαινόμενο βαθύτατα πνευματικό. Ὡστόσο σκοπός μας ἐδῶ δὲν εἶναι νὰ ἔξετάσωμε τὴν καλλιτεχνικὴν ἴδεαν, πῶς ἐκφράζεται στὸ ἀρχαῖο ποίητικὸ ἔργο. Γι' αὐτὸν δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν περισσότερο οἱ ἄλλαγες τῶν μύθων, ποὺ τὶς ὑπαγορεύουσαν σκοποὶ καθαρὰ καλλιτεχνικοί. Κάτι ἄλλο ζητοῦμε ἐμεῖς: Τί ἄλλαγες προκαλεῖ στὴν παράδοση κανένας πιὰ λόγος καλλιτεχνικὸς οὔτε πολιτικὸς οὔτε τεχνικός, δπως εἴδαμε ὡς τώρα, ἄλλα ἢ ἀπαίτηση, ποὺ προβάλλει κάθε ποιητής, οἱ μῦθοι, ὅσους θὰ πάρῃ νὰ διηγηθῇ, νὰ βρίσκωνται ἐναρμονισμένοι μὲ τὸν ἥθικό, τὸ θρησκευτικὸ καὶ τὸν κοινωνικὸ κόσμο, ποὺ κλείνει αὐτὸς μέσα του ἀκόμη τί ἄλλαγες προκαλεῖ ὁ ἀδιάκοπος πλουτισμὸς τῆς ἐμπειρίας, ἢ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης, ἢ ἀνακάλυψη, ἢ ἔχτιμηση καὶ ἢ ὑπερεχτίμηση τοῦ λογικοῦ στοιχείου στὸν ἀνθρωπο—ὅλος αὐτὰς καθὼς ἔρχονται σὲ σύγκρουση μὲ τὴν ἀφέλεια, ποὺ δείχνουν οἱ παλιὲς γεμάτες θαύματα ίστορίες.

Τὸ ξέρω, τὸ ξεχώρισμα αὐτὸν τῆς καλλιτεχνικῆς ἴδεας ἐνὸς ἔργου ἀπὸ τὴν θρησκευτική, τὴν ἥθική, τὴν κοινωνικὴν πίστη τοῦ δημιουργοῦ του οὔτε εὔκολο οὔτε κὰν δυνατὸ πολλὲς φορὲς εἶναι: ὁ κόσμος τοῦ ποιητῆς ἐκφράζεται συνολικὰ πάντα, ποτὲ κομματιασμένα. Ὁμως γιὰ νὰ μπορέσωμε νὰ βαθύνωμε στὸ κύριο θέμα μας θεωρῶ ἀναγκαῖο ν' ἀποκλείσω ἀπὸ τὴν ἔξετασή μας κάθε αἰσθητικὴν παρατήρηση καὶ ἀπὸ τὸν πνευματικὸ κόσμο τοῦ ποιητῆς νὰ τονίσω μόνο τὰ ἥθικά, τὰ θρησκευτικά, τὰ κοινωνικὰ καὶ τὰ νοησιαρχικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἀνάγκαζαν κάθε τόσο μιὰ παράδοση ν' ἀλλάξῃ.

Ωστόσο γιὰ νὰ καταλάβωμε, πόσην ἐπίδραση ἀσκοῦν ἐπάνω στὴ διαμόρφωση τῶν μύθων οἱ παράγοντες αὐτοί, πρέπει πρῶτα νὰ γνωρίσωμε μερικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ ἰδιάζουν στὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴ παράδοση:

Ἐνα εἶναι, δτὶ τὰ πρόσωπα, ποὺ παρουσιάζονται νὰ δροῦν στοὺς μύθους μέσα, δὲν εἶναι ἥδιάφορα οὔτε ἀνώνυμα οὔτε κὰν θνητά. Εἶναι θεοὶ καὶ ἥρωες. Τοὺς θεοὺς αὐτοὺς τοὺς πιστεύει καὶ τοὺς λατρεύει ὁ ποιητής μαζὶ μὲ τὸ ἔθνος του ὅλο. Οἱ ἥρωες πάλι βρίσκονται ἀνάμεσα σὲ θεοὺς κι' ἀνθρώπους: δὲν ἔχει τόση σημασία, δτὶ κι' ἀπὸ αὐτοὺς πολλοὶ ἔχουν τὴ λατρεία των ὅλοι των ὅμως εἶναι ἀνώτεροι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ἀνδρῶν ἥρωών γένος², ἔζησαν σὲ μιὰ παλιά, ὀνειρεμένη ἐποχὴ κι' εἶναι οἱ μεγάλοι πρόγονοι τῶν σημερινῶν θνητῶν. Γι' αὐτὸν κι' ἡ ίστορία των ἀποχτῶν τόση βαρύτητα.

Σήμερα μᾶς εἶναι ἀδύνατο νὰ ξαναζήσωμε τὴν δύναμη, ποὺ ἔκλεισε

μέσα της ἥ ήρωική παράδοση στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Σὲ μᾶς τώρα οἱ παραδόσεις, οἱ δικές μας εἴτε τοῦ ἄλλου κόσμου, δὲν παρουσιάζονται παρὰ σὰν πλάσματα τῆς φαντασίας, χωρὶς βαθύτερην ἀξία—τὸ πολὺπολὺ μὲ κάποιαν αἰσθητικὴ μόνο ἀξία. Ὁ ἀρχαῖος ὅμως κλείνει μιὰ βαθύτατη μέσα του πίστη γιὰ τὴν παράδοσή του, τὴ ζῆ μὲ μιὰν ἔξαιρετικὴν ἔνταση, μιὰ παράδοση, ποὺ δὲν τοῦ μιλεῖ γιὰ μάγισσες καὶ δράκους κι' ἀνώνυμες βασιλοπούλες, ἀλλὰ γιὰ τοὺς θεούς του καὶ γιὰ τοὺς ἡρωικούς του προγόνους. Ἡ μυθικὴ παράδοση ἀναφέρεται σὲ πραγματικὰ πρόσωπα—θεῖκὰ καὶ θνητὰ—καὶ γεγονότα, εἶναι ἴστορια. Ἀκόμα ἔνα τόσο κριτικὸ μυαλὸ σὰν τὸ Θουκυδίδη πιστεύει χωρὶς κανένα δισταγμό, πῶς δ τρωικὸς πόλεμος εἶναι κάτι ποὺ ἔγινε, ἀδιάφορο ἀν δ "Ομηρος σὰν ποιητὴς ἐμεγαλοποίησε τὰ πραγματικὰ γεγονότα.

Μὲ τὴν παλιὰ μυθικὴ παράδοση βρίσκεται δ ἀρχαῖος σὲ μιὰ βαθύτατη πνευματικὴ σχέση· ἐπάνω στὶς πράξεις τῶν ἡρωικῶν προγόνων του μετράει τὶς δικές του, ἐπάνω στὴν παλιὰ ἴστορία, δπως τὴν πιστεύει, μετράει τὴν ἴστορία, ποὺ αὐτὸς γράφει. Τὰ σύγχρονα γεγονότα, κάθε ἄλλο παρὰ ἀσήμαντα, δὲν ἔχει τρόπο νὰ τὰ ὑψώσῃ σὲ ἀξίες παρὰ μονάχα ἔξαιροντας τὰ ἡρωικὰ πρότυπά των, τὰ γεγονότα τῶν μυθικῶν χρόνων.

Στὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἀκμῆς οἱ Ἀθηναῖοι ἔχαρισαν στὴν πόλη των τὸν Παρθενῶνα. Οἱ μετόπες του παρίσταναν τὶς μάχες τῶν θεῶν μὲ τοὺς Γίγαντες, τοῦ Θησέα μὲ τὶς Ἀμαζόνες, τῶν Λαπιθῶν μὲ τοὺς Κένταυρους, τέλος τὴν ἄλωση τοῦ Ἰλίου. Ὅλοι αὗτοὶ οἱ ἀγῶνες κερδίζονται μὲ τὴν ἐνεργότατη βοήθεια τῆς Ἀθηνᾶς, τῆς θεᾶς, ποὺ ἔδωκε τ' ὅνομα στὴν πόλη, τοῦ Θησέα, ποὺ στάθηκε δ μεγάλος ἡρωικὸς συνοικιστής της, καὶ τῶν Ἀθηναίων ἡρώων τῆς τρωικῆς ἐποχῆς: ἔνας ὕμνος στὴν ἡρωικὴν Ἀθήνα, γιὰ τοὺς ἀγῶνες της μὲ τοὺς βαρβάρους, Γίγαντες καὶ Κένταυρους καὶ Τρῶες καὶ Ἀμαζόνες. Παρόμοια δόξα φωτίζει καὶ τὴν Ἀθήνα, ποὺ ὑψώνει τὸν πέμπτον αἰῶνα τὸν Παρθενῶνα. Ὁ παραλληλισμὸς στὰ μεγάλα γεγονότα, ποὺ εἶχε ζήσει πρὸς λίγα χρόνια ἥ πόλη πολεμῶντας κι' αὐτὴ βαρβάρους, τοὺς Πέρσες, γίνεται ἀμέσως. Ἀντικρύζοντας οἱ Ἀθηναῖοι στὸ ναὸ τῆς θεᾶς των Κενταυρομαχίες καὶ Ἀμαζονομαχίες καὶ τρωικὲς μάχες ἔβλεπαν τοὺς δικούς των ἀγῶνες ἀνυψωμένους στὴ σφαῖρα τὴν ἡρωική.

Τὸ ἔδιο καὶ στὴν ποίηση: δράματα, ποὺ ν' ἀναφέρωνται στὰ μεγάλα σύγχρονα κατορθώματα, γράφηκαν δυὸ τρία μόνο. Ὁ ἔπαινος ὅμως γιὰ τὴν Ἀθήνα τῶν ἡρωικῶν καιρῶν, ἥ καύχηση γιὰ τὴν ἀγάπη καὶ τὰ δῶρα τῶν θεῶν στὴν εὐλογημένη ἀυτὴ πόλη, γιὰ τὴ μεγαλοψυχία τῶν παλιῶν της βασιλιάδων ἀκούεται ὅλη τὴν ὥρα μὲ κάθε εὐκαιρία σὲ κάθε δρᾶμα σχεδόν. Κι' ὅχι μόνο τῆς δικῆς τὸν ἀρετῆς τὸν ἀντίχτυπο ζῆ δ ἀρχαῖος στὴν παράδοση· σ' αὐτὴν προβάλλει καὶ τὴν κακία τῶν ἔχθρων. Παρακολουθῶντας τὴν παράσταση τοῦ Ὄρεστη τοῦ Εὐριπίδη οἱ Ἀθηναῖοι πόση χαρὰ θὰ ἔνοιωσαν βλέποντας ἔναν

μεγάλο ήρωικὸ βασιλιᾶ τῶν ἔχθρῶν των, τὸ Σπαρτιάτη Μενέλαιο κατεβασμένο σ' ἐνυπότερο τόσο ταπεινὸ ήρωικὸ ἐπίπεδο.

Κάτι ἄλλο, ποὺ ἰδιάζει στὴν ἀρχαία παράδοση, εἶναι πὼς αὐτὴ δὲ μένει ὡς τὸ τέλος στὰ χέρια τοῦ μεγάλου ἀξεχώριστου πλήθους σὺ λαϊκὸ δημιούργημα. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι κι' ὁ λαὸς διηγόταν πολλὰ σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς καὶ συχνὰ βλέπομε, ἀκόμα καὶ σὲ ὑστερότερους χρόνους τὸν ποιητή, νὰ ποῦμε τὸν Εὑριπίδη, νὰ ἀντλῇ ἀπὸ τὶς προφορικὲς λαϊκὲς διηγήσεις. "Ομως τὸν κύριο φορέα τῆς ἀρχαίας παράδοσης τὸν ἔχομε πολὺ νωρὶς στὸν προσωπικὸ ποιητὴ κι' αὐτὸ ἔχει ἀνυπολόγιστη σημασία γιὰ τὴν ἔξελιξή της. Δὲν εἶναι ὁ πολὺς λαός, ποὺ γιὰ γὰρ περάσῃ μόνο τὴν ὥρα του διηγειέται μιὰν ἴστορία διαιωνίζοντάς την χωρὶς νὰ πολυσκεφτῇ γι' αὐτή. Εἶναι ὁ ποιητὴς, ποὺ νοιῶθει βαθιά, πόσην ἀξία κλείνει μέσα τοῦ ὁ κόσμος ὁ μυθικός, ποὺ ξέρει, πόσο γόνιμη σ' ἐνα ἔθνος εἶναι ἡ συναίσθηση μιᾶς πνευματικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴ σύγχρονη ζωὴ καὶ στὰ περασμένα, πόση μορφωτικὴ δύναμη ἔχουν τὰ ἡρωικὰ πρότυπα. Γι' αὐτὸ καὶ συναπούμε τὸ μῆθο σὲ κάθε σχεδὸν εἶδος ποίηση: τὸ ἔπος καὶ ἡ τραγωδία παίρνουν τὸ ὑλικό των ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ μῆθο ὁ μῆθος ἀποχτὰ δχι μικρὴ σημασία καὶ στὴ λυρικὴ ποίηση καὶ δὲ λείπει οὔτε ἀπὸ τὴν κωμῳδία.

"Ο ποιητὴς εἶναι ἐνας ἀπὸ τοὺς κυριώτερους παράγοντες στὴ μόρφωση τοῦ ἔθνους του, εἶναι ὁ πνευματικὸς ὁδηγός του· τὸ ἔργο του 'παιδεύειν ἀνθρώπους καὶ βελτίους ἀπεργάζεσθαι', γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὰ πλατωνικὰ λόγια. "Ο, τι εἶναι ὁ δάσκαλος γιὰ τὰ παιδιά, εἶναι ὁ ποιητὴς γιὰ τοὺς μεγάλους, λέει κάπου ὁ Ἀριστοφάνης. Στὴ διάθεσή του ἔχει ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ δυνατὰ ὅπλα, τὴν ποίηση. Μπορεῖ μὲ τὴ συγκίνηση καὶ τὸν ἐνθουσιασμό, ποὺ γεννᾶ, νὰ παρασύρῃ τὸν ἀκροατὴ ὅπου αὐτὸς θέλει – ἐνα ὅπλο θαυμάσιο, μὰ ποὺ σὲ ἀνάξια χέρια καταντάει πολὺ ἐπικίνδυνο. Γι' αὐτὸ κι' ὁ ποιητὴς πρέπει νὰ ἔχῃ βαθειὰν ἐπίγνωση τοῦ προορισμοῦ του. Δὲν εἶναι ὁ ἀνεύθυνος λαϊκὸς ἀφηγητὴς, εἶναι αὐτὸς, ποὺ μορφώνει τὸ ἔθνος ὑπεύθυνα. Ἀργότερα θὰ τὸν ἀντικαταστήσῃ ὁ σοφιστής, κι' ὁ ρήτορας, μὰ γιὰ τὴν ὥρα δὲν ἔχει κανένα σοβαρὸν ἀνταγωνιστή. "Ἐνας λαϊκὸς ἀφηγητὴς συμπυκνώνει μονάχα τῆς μεγάλης ἀπρόσωπης μάζας τὴν ἡρωική, τὴν κοσμοθεωρία. "Ἐνας προσωπικὸς ποιητὴς, τὶς περισσότερες φορὲς προχωρημένος στὴ σκέψη πιὸ μπροστὰ ἀπὸ τὸ πλῆθος, ζητάει νὰ ὅδηγήσῃ ἐκεῖ, ποὺ αὐτὸς πιστεύει. Εἶναι ἀλλωστε θεόπνευστος, 'ἔρμηνεὺς θεῶν', μὲ τὸ στόμα του μιλοῦν οἱ Μοῦσες.

"Ο ποιητὴς λοιπὸν αὐτὸς θὰ πάρῃ νὰ διηγηθῇ μιὰ παράδοση, ποὺ τὴ βρίσκει στὴν παλαιότερη γραμματείᾳ ἥ καὶ στὸ στόμα τοῦ λαοῦ κι' ἡ παράδοση αὐτὴ θὰ ἀναφέρεται πάντα στὶς πράξεις τῶν θεῶν καὶ τῶν παλιῶν ἡρώων. "Υστερα ἀπὸ τὴ σημασία, ποὺ εἴδαμε πὼς παίρνει ἡ παράδοση στὴν ἀρχαίαν 'Ελλάδα, δὲν θέλει πολλὴ σκέψη γιὰ νὰ καταλάβωμε, ὅτι ὁ νεώτερος ποιητὴς δὲ θὰ θελήσῃ νὰ

ξαναδιηγηθῇ τὴν παλιὰ ἰστορία ἀνεξέλεγκτα, μόνο θὰ ζητήσῃ πρῶτα νὰ ἰδῇ, ἀν δεσ πράξεις ἐνεργοῦν σ' αὐτὴ μέσα τὰ θεῖκὰ καὶ τὰ ήρωικὰ πρόσωπα ἐναρμονίζονται μὲ τὴν ἀντίληψη, ποὺ κλείνει αὐτὸς τώρα μέσα του γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες· γενικώτερα: ἀν τὸ παλιὸν ὑλικὸ τῆς παράδοσης καὶ οἵ ἰδεες, ποὺ ἔξεφρασταν μ' αὐτὸν ὁ λαὸς κι' οἱ παλιοὶ ποιητές, μποροῦν νὰ συμβιβαστοῦν μὲ τὶς ἰδέες, ποὺ αὐτὸς τώρα πιστεύει καὶ ποὺ θέλει νὰ διακηρύξῃ μὲ τὸ ἔργο του, γιὰ νὰ μορφώσῃ.

Στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ἡ πνευματικὴ ἔξελιξη ἀκολουθεῖ ἐνα ωυθμὸ πολὺ γοργό, ὅλοένα διαμορφώνονται καινούργιες πνευματικὲς ἀξίες, ἡ θρησκευτικὴ ἀντίληψη ὑψώνεται, τῆς ἡθικῆς τὸ νόημα ὅλο καὶ βαθαίνει, ἡ ἐμπειρία πλουτίζεται κάθε στιγμὴ προάγοντας τὴ γνώση. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ νεώτερος κάθε φορὰ ποιητὴς κατ' ἀνάγκη παίρνει καὶ μετρᾶ ἐπάνω σὲ μέτρα καινούργια τὰ ἔργα, τὰ λόγια, τὸ ἥθος τῶν θεῶν καὶ τῶν ἥρωών τῆς παλιᾶς παράδοσης.

‘Ο μῆθος καθηεφτίζει πάντα τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς, ποὺ τὸν δημιουργεῖ· μιὰ ἀρμονία ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ παράδοση καὶ στὴν πίστη τοῦ δημιουργοῦ της. ‘Ομως οἵ ἀντιλήψεις ἄλλαξαν στὸ μεταξὺ κι' ὁ καινούργιος ποιητὴς συχνὰ θὰ ἰδῇ, πὼς ὁ κόσμος τῆς παράδοσης δὲν μπορεῖ νὰ συμβιβαστῇ μὲ τὴ δική του πίστη· ὅπως ἔχει, δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ γίνη τὸ δργανό γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τῶν δικῶν του ἰδεῶν τὸν κόσμο. ‘Η παλιὰ ἀρμονία ἔχει καταστραφῆ. ‘Οταν ὁ ἀνθρωπὸς ἔχει φτάσει νὰ πιστέψῃ στοὺς φυσικοὺς νόμους σὰν κάτι ἀπαράβατο, πῶς μπορεῖ νὰ δεχτῇ τὸ θαῦμα, αὐτὸ ποὺ παίζει ὠστόσο ἐναν δχι ἀσήμαντο ρόλο στὴν παλιὰ παράδοση; Καὶ πῶς μπορεῖ νὰ παρουσιάσῃ τοὺς θεοὺς προστάτες μιᾶς κοινωνίας, ποὺ αὐτὸς τώρα πιὰ τὴν ἔχει ἔτερο; Καὶ τὸ πιὸ σημαντικό: πῶς μπορεῖ νὰ ἀποδώσῃ στοὺς θεοὺς καὶ στοὺς ἥρωες ἐνέργειες, ποὺ αὐτὸς κρίνοντάς τις μὲ τὴ δική του προχωρημένη ἡθικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἀντίληψη τὶς βρίσκει ἀνάρμοστες γιὰ θεοὺς καὶ γιὰ ἥρωες, ἀδικεῖς, ἀνήθικες;

Οἱ θεοὶ δὲν ἔπιβάλλουν ποτὲ τὴν ἡθικὴ στοὺς ἀνθρώπους, οἱ ἀνθρωποὶ προβάλλουν τὴ δική των ἡθικὴ στοὺς θεούς, αὐτὴ ποὺ γεννείται μέσα στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία. Γι' αὐτὸν ἡ ἀνύψωση τῶν θεῶν προχωρεῖ παράλληλα κι' ἔξαρτημένη ἀπὸ τὴν ἀνύψωση τῶν θνητῶν. ‘Η τήρηση τῶν ἡθικῶν κανόνων, ποὺ πλάστηκαν σιγὰ - σιγὰ μέσα στὸ ἀνθρώπινο γένος, παρουσιάζεται σὰ θεία προσταγή.

Οἱ θεοὶ μεταβάλλονται ἔτσι σὲ προστάτες τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἡθικῆς. Καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ γεννείται μιὰ εὔλογη ἀπαίτηση: ἔκεινοι, ποὺ μᾶς ἔπιβάλλουν μιὰν ὅποιαν ἡθική, πρέπει νὰ γίνουν κι' αὐτοὶ δυνάμεις ἡθικές. ‘Ο ἡθικὸς νόμος ἔδεσε πρῶτα τοὺς ἀνθρώπους στὴ γῆ κάτω, τώρα δένει καὶ τοὺς θεούς στὸν οὐρανὸν ψηλά. Δὲν ἔχουν πιὰ τὴν ἔλευθερία νὰ ἐνεργοῦν ὅλα ὅσα ἐνεργοῦσαν ἄλλοτε. ‘Ἀνάλογη συμμόρφωση μὲ τὴν καινούργια ἡθικὴ τάξη ἀπαιτεῖ κανεὶς καὶ ἀπὸ τοὺς ἥρωες, ποὺ πρέπει νὰ δλοκλήρωσαν στὴ γῆ ἀπάνω μιᾶς ζωὴς

ᾶξια νὰ σταθῇ σὰ φωτεινὸ πρότυπο γιὰ τὴ σύγχρονη τῶν κοινῶν θνητῶν τὴ ζωῆ.

Ἐναν ἀνυψωμένῳ τώρᾳ θεὸς εἴτε ἥρωα δὲν μποροῦμε νὰ τὸν παρηγοριάσωμε νὰ ἔνεργῃ, ὅπως ἡ παλιὰ παράδοση μὲ τὴν παλιά της ἥθικὴ καὶ κοσμοθεωρία τὸν πάρουσίαζε. Ναί, ἀλλὰ δὲν εἶναι πάλι δυνατὸν ἡ ἀποφρίψωμετὸ μυθικὸ κόσμο δλόκληρο σὰν ἔνα ψεύτικο κι ἄχρηστο πλάσμα τῆς φαντασίας τῶν παλιῶν. Εἶναι ἡ ἴστορία τῶν θεῶν μας καὶ τῶν προγόνων μας· τὴν πιστεύομε. Σ' αὐτὴ προβάλλομε καὶ ξοῦμε—μὲ τὴ βαθύτατη ἔννοια τῆς λέξης—τὴ σημερινή μας ἐποχή. Εἶναι ἔνα κομμάτι τῆς ἴστορικῆς μας ζωῆς, μαζί του εἴμαστε δεμένοι μὲ δεσμοὺς ἀλυτούς. "Ἐνας μόνο, ἔνας φιλόσοφος, δὲ Ξενοφάνης, τόλμησε τὴν παλαιότερη ἐποχὴ νὰ διακηρύξῃ, πὼς δλόκληρη ἡ μυθικὴ παράδοση εἶναι ἔνα φανταστικὸ δημιούργημα τῶν ποιητῶν χωρὶς ἀξία:

Πάντα θεοῖσ' ἀρέθηηκαν "Ομηρος οὐ" "Ησίοδος τε,
δσσα παρ' ἀνθρώποισιν ὀνείδσα καὶ ψόγος ἐστίγ,
κλέπτειν μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν (ἀπ. 10 D.)

Ποιός θέλησε νὰ τὸν πιστέψῃ; "Οχι! Καὶ οἱ δυὸ δυνάμεις ποὺ στέκονται κάθε τόσο ἀντιμέτωπες, καὶ οἱ καινούργιες ἰδέες καὶ ἡ παλιὰ παράδοση εἶναι ἀλήθειες ἀπόλυτες, ζωντανὲς στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, νὰ σιβύσῃ δὲ γίνεται καμμιά. Πῶς ὅμως τότε μπορεῖ νὰ παραμεριστῇ ἡ ἀντίθεση αὐτή, ἀντίθεση ποὺ πρέπει νὰ ξαναγυρίζῃ σὲ κάθε ποιητή, ὅποιος ἀντιπροσωπεύει ἰδέες διαφορετικὲς ἀπὸ τὶς ἰδέες ἔκείνου, ποὺ διαμόρφωσε γιὰ τελευταία φορὰ τὴ σχετικὴ παράδοση, μὲ ἀλλὰ λόγια σὲ κάθε ποιητή, ποὺ ἀνήκει σὲ μιὰ καινούργια πνευματικὴ γενιά;

Πρῶτα - πρῶτα μ' ἔναν συμβιβασμὸ δσσο πρόχειρο κι ἐπιφανειακό. "Ο συμβιβασμὸς αὐτὸς μπορεῖ νὰ κατορθωθῇ μονάχα μὲ κάποια θυσία, ἃς εἶναι κι ἔλαφρή, ποὺ θὰ κάνῃ μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς δυνάμεις, ἡ παλιὰ παράδοση εἴτε οἱ καινούργιες ἰδέες. Κι ἐπειδὴ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνῃ παραχώρηση στὶς ἰδέες του, εἶναι φυσικὸ τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς νὰ ὑποχωρῇ ἡ παλιὰ παράδοση, δὲ ποιητὴς ἀναγκάζεται νὰ τὴ μετασχηματίσῃ. Στὴ θυσία αὐτὴ προβαίνει χωρὶς πολλοὺς δισταγμοὺς κι ἔκεινος ἀκόμη, ποὺ πιστεύει στὸ μυθικὸ κόσμο σὲ ἀπόλυτην ἀλήθεια. Γιατὶ δὲν ἔχει παρὰ νὰ δεχτῇ, πὼς τὴν ἀνωμαλία, αὐτὴ ποὺ τὸν ὑποχρέωσε νὰ μεταβάλῃ τὴν παλαιότερη μορφὴ τῆς παράδοσης, τὴν προκάλεσε δὲ ποιητής, ποὺ διηγήθηκε τὸ σχετικὸ μῆθο γιὰ τελευταία φορὰ πρὸν ἀπ' αὐτόν, ἐνῶ δὲν ἔκανε ἄλλο, παρὰ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν παλιὰ ἴστορία στὴν ἀληθινή της μορφή· πραγματικὰ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν δημιουργεῖ μιὰ καινούργια παραλλαγὴ σύμφωνα μὲ τὸ δικό του κόσμο. "Η ἀρμονία ἀποκατασταίνεται χτισμένη ἐπάνω σὲ καινούργιες βάσεις τώρᾳ. "Η παλιὰ παραλλαγὴ προσαμερίζεται μπορεῖ ἀθόρυβα, μπορεῖ καὶ μὲ τὴ ρητὴ δήλωση, δὲν δὲν

είναι δυνατὸν νὰ είγαι σωστή, συχνὰ βέβαια καὶ μὲ μιὰν ἔντονη πολεμικὴ ἐνάντια στοὺς παλαιότερους ποιητές, ποὺ κάνοντας κατάχοηση τῆς δύναμής των τόλμησαν νὰ παραχαράξουν τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ παρουσιάσουν τοὺς ἥρωες καὶ τοὺς θεοὺς νὰ ἐνεργοῦν πράξεις, ποὺ δὲν ἔχουν κάνει, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχουν κάνει.

Μιὰ παράδοση, δταν χρειαστῇ νὰ ἐναρμονιστῇ μὲ τὴν προχωρημένη σκέψη ἐνδεικτικὴ, είναι δυνατὸν νὰ μετασχηματιστῇ μὲ πολλοὺς τρόπους· θὰ τοὺς παρακολουθήσωμε στὶς ἀκόλουθες ὅμιλες. Ὁστόσο μπορεῖ καὶ φιλοσπαστικῶτερα νὰ ἐνεργήσῃ ὁ ποιητὴς καθὼς προσπαθεῖ νὰ δώσῃ στὰ θεῖα καὶ στὰ ἥρωικὰ πρόσωπα τῆς παράδοσης τὸ ἡθικὸ βάθος, ποὺ αὐτὸς θέλει· μπορεῖ ν' ἀπορρίψῃ ὅλην μιὰ παράδοση, χωρὶς νὰ ζητήσῃ νὰ τὴν περισώσῃ μὲ μιὰν ὅποια διασκευή. Αὗτὸν θὰ γίνη, δταν ὁ ποιητὴς καταλάβῃ, δτι τὸ χάσμα, ποὺ χωρίζει τὸ δικές του ἀντιλήψεις ἀπὸ τὴν παράδοση ἐκείνη, δὲν μπορεῖ νὰ γεφυρωθῇ μὲ κανένα τρόπο. Φυσικὰ μὲ τὸ ν' ἀπορρίψῃ μιὰ παράδοση δὲ σημαίνει, δτι τοῦ κλονίστηκε ἡ πίστη στὸ μυθικὸ κόσμο γενικά. Ἀπεναντίας! Ἀκριβῶς ἐπειδὴ πιστεύει ἀκλόνητα, πὼς ἡ μυθικὴ παράδοση κλείνει μέσα της μιὰν ἀλήθεια ὑπέρτατη καὶ μόνο γι' αὐτό, αἰσθάνεται τὴν ὑποχρέωση νὰ ζητήσῃ νὰ τὴν ἀπαλλάξῃ ἀπὸ κάθε στοιχεῖο, κάθε διήγηση, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τὴν δεχτῇ γιὰ σωστή.

"Ομως ὁ ποιητὴς, ποὺ ζῇ τὴν σύγκρουση τῆς δικῆς του ἀνυψωμένης ἡθικῆς ἀντίληψης μὲ τὸν κόσμο τῶν παραδόσεων, δὲν τὰ βάζει πάντοτε" μὲ τὴν παλιὰ παράδοση καὶ τοὺς ποιητές, ποὺ τὴν δημιούργησαν. Ἡ πολεμικὴ του μπορεῖ νὰ προσβάλῃ καὶ τὰ πρόσωπα—θεῖα καὶ ἥρωικὰ—ποὺ ἐνεργοῦν τὶς ἀνάξιες πράξεις μέσα στοὺς μύθους. Πρὸιν εἴδαμε νὰ μπαίνη βάση ἀσάλευτη ἡ τελειότητα τῶν θεῶν καὶ τῶν ἥρωών κι' ἔτσι ν' ἀποκηρύχνεται ἡ παλιὰ παράδοση. "Αν ὅμως κρίνωμε τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες ἀπὸ τὰ ἔργα, ποὺ κάνουν στὴν παράδοση μέσα, τότε εἴμαστε ὑποχρεωμένοι ν' ἀποκηρύξωμε τὴν τελειότητά των. Τὴν πρώτη φορὰ ὁ συλλογισμὸς ἔχει τὸν τύπο αὐτό:

Τὰ πρόσωπα τοῦ μύθου, θεοὶ καὶ ἥρωες, ποὺ παρουσιάζονται γὰρ ἐνεργοῦν ἀνήθικες, ἄδικες καὶ κακὲς πράξεις, είναι ἡθικὰ καὶ δίκαια καὶ καλά. Λοιπὸν ἡ παράδοση, σ' αὐτὴ τουλάχιστο τὴν μορφή, είναι ψεύτικη κι' ὁ ποιητὴς, ποὺ τὴν διηγήθηκε, ἀνάξιος νὰ χαρῇ τὸ σεβασμό μας.

Τὴν δεύτερη φορὰ ὁ συλλογισμὸς παίρνει ἀκριβῶς τὸν ἀντίθετο δρόμο: Ἡ παράδοση παρουσιάζει πράξεις θεῶν καὶ ἥρωών ἀνήθικες, ἄδικες καὶ κακές. Τότε ὅμως τέτοιοι θεοὶ καὶ ἥρωες ἀνήθικοι, ἄδικοι καὶ κακοὶ είναι ἀνάξιοι γὰρ χαροῦν τὸ σεβασμὸν καὶ τὴν λατρεία μας.

Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ ποιητὴς ἀγωνίζεται νὰ μετασχηματίσῃ τὸ μῦθο, καθὼς τὸν ἀναγκάζει γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες. Ἀντίθετα στὴ δεύτερη ὁ ποιητὴς περιμένει ἀπὸ τὸ μῦθο ἀκριβῶς νὰ σχηματίσῃ τὴν ἴδεαν

του γιὰ κείνους. Ἡ παράδοση κρατειέται τώρα, γιὰ νὰ μεταβληθῇ σ' ἔνα φοβερὸ δπλό, ποὺ κλονίζει τὴν πίστη δσο τίποτα ἄλλο.

Τοὺς μύθους τοὺς εἶχε τὸ ἡρωικὸ ἔπος περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ποίηση πλουτίσει κι' ἀναπτύξει σ' ἔναν δλόκληρο κόσμο. Ὁ Ξενοφάνης δὲν εἶχε ἄδικο σ' αὐτό. Γιὰ τοῦτο δταν ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἡθικὴ ἀντίληψη τοῦ Ὁμῆρου δὲν ἔκανο ποιοῦσε πιὰ τοὺς ἀνθρώπους, ἀρχισαν νὰ προσβάλλουν ἀπὸ τὸ ἔνα μέρος τὸν ἐπικὸ καὶ τὴν παράδοσή του, ἀπὸ τὸ ἄλλο τὸν θεοὺς του καὶ τοὺς ἥρωες του. Ὁμως βρέθηκαν κι' ἄλλοι, ποὺ οὔτε τοῦ Ὁμῆρου τὴν ἀσύγκριτην ἀξίαν ν' ἀρνηθοῦν οὔτε θεῖκὰ καὶ ἡρωικὰ πρόσωπα ἀνάξια νὰ παραδεχτοῦν ἥθελαν. Ξεκινῶντας λοιπὸν ἀπὸ τὴ διπλὴ αὐτὴ πεποίθηση ἔπρεπε νὰ δώσουν στὸ συλλογισμὸ τῶν ἄλλη κατεύθυνση :

Ο ποιητής, ποὺ παρουσιάζει τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες νὰ ἐνεργοῦν ἀγήθικες, ἄδικες καὶ κακὲς πράξεις, δ "Ομηρος, εἶναι ἡ πηγὴ κάθε ἀρετῆς καὶ σοφίας. Οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες εἶναι καὶ ἡθικοὶ καὶ δίκαιοι καὶ καλοί. Πρέπει λοιπὸν οἱ δμητρικὲς διηγήσεις νὰ κρύψουν κάποιο νόημα βαθύτερο ἀπ' δ, τι φαίνονται στὸ πρῶτο κοίταγμα πὼς ἔχουν.

Μιὰ διήγηση, δπως ἡ Θεομαχία στὸ Φ τῆς Ἰλιάδας παρουσιάζει βέβαια τοὺς θεοὺς νὰ μαλώνουν μεταξύ τῶν ἀπρεπα καὶ ταπεινὰ γιὰ χάρη τῶν θνητῶν. Ὁμως ποιός γι' αὐτὸν θὰ πῆ, πὼς οἱ θεοὶ εἶναι ταπειγοὶ κι' ἀνάξιοι νὰ τοὺς λατρεύωμε; Ἡ ποιός, πὼς δ ποιητὴς ταπεινὸς κι' ἀνάξιος νὰ τὸν τιμοῦμε; Ἀνάξιος εἶναι μονάχα αὐτός, ποὺ δὲν καταλαβαίνει, πὼς κάτω ἀπὸ τὴν ἔξωτερην αὐτὴ ἀντινομία κρύβεται μιὰ βαθύτατη ἀλήθεια, ἀλήθεια, ποὺ δ ποιητὴς ἀποφεύγει νὰ τὴν ξεσκεπάσῃ δχι χωρὶς λόγο: γιατὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο δσοι ἀγαποῦν τὴ μάθηση καὶ ἔχουν καὶ τὴν ἴκανότητα νὰ αἰσθανθοῦν κάτι καλύτερο ζητοῦν καὶ βρίσκουν χωρὶς δυσκολία τὴν ἀλήθεια, καθὼς τοὺς τραβάει μιὰ τέτοια ζήτηση· οἱ ἀμόρφωτοι πάλι δὲν περιφρονοῦν αὐτά, ποὺ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ τὰ καταλάβουν—διασκεδάζουν μὲ τὸ μῆθο κι' δις μὴν προχωροῦν στὸ βαθύτερο νόημά του. Γιατὶ ως ἔνα σημεῖο αὐτό, ποὺ ἐκφράζεται σκεπασμένα, τραβάει τὴν προσοχή, ἐνῶ αὐτό, ποὺ λέγεται φανερά, καταντάει τιποτένιο*.

Ἡ λύση αὐτὴ κατορθώνει χωρὶς φαινομενικὴ βίᾳ ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν ἀρμονία. Ἔτσι ἐδικαίωσαν καὶ τὴ θεομαχία: Ἡ τῶν θεῶν μάχη περιέχει φυσικὴν στοιχείων πρὸς στοιχεῖα ἀντίταξιν, κακῶν πρὸς ἀρετάς... Ἀπόλλων μὲν γὰρ ἐναντιοῦται Ποσειδῶνι, τὸ μερικὸν πῦρ τῷ παντὶ ὑγρῷ, Ἀθηνᾶ δὲ Ἀρει, ἡ φρόνησις τῇ ἀφροσύνῃ, Ἐρμῆς

*) Ὁπως οἱ μὲν φιλομαθοῦντες μετά τινος εύμουσίας ψυχαγωγούμενοι ἔχον ζητῶσι τε καὶ εὑρίσκωσι τὴν ἀλήθειαν, οἱ δ' ἀμαθεῖς μὴ καταφρονῶσι τούτων, ὃν οὖν δύνανται συνιέναι καὶ γάρ ἐστί πιν τὸ μὲν δι' ὑπονοίας σημαινόμενον ἀγωγόν, τὸ δὲ φανερῶς λεγόμενον εύτελὲς (Πλούτ. Β'. Ὁμῆρ. 2,92).

δὲ Λητοῦ, δὲ λόγος τῇ λήθῃ (Σχολ. Ἰλ. Υ 67). Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον γεννειέται ἡ φυσικὴ καὶ ἡ ἡθικὴ ἀλληγορικὴ ἔξήγηση τῶν μύθων.

“Ολες αὗτες τὶς λύσεις τὶς δοκίμασαν μὲ τὴ σείρᾳ οἱ ἀρχαῖοι ποιητές, τὴν τελευταίαν οἱ φιλόσοφοι. Ἐμεῖς ἔχομεν νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν προσπάθειαν τῶν ποιητῶν μόνο, γι' αὐτὸν ἡ ἀλληγορικὴ ἔξήγηση τῶν μύθων δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ πιά. Ἡ τελευταία αὐτὴ περίπτωση ἀνήκει σ' ἐκεῖνον, ποὺ θὰ ἔπαιρνε νὰ ἔξετάσῃ, πῶς ἀντίχρυσαν τὸ μῆθον οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι, ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο ὡς τοὺς Στωικούς.

“Ο Αἰσχύλος δοκίμασε μὲ δικό του ἐντελῶς τρόπον νὰ χαρίσῃ ἔνα βαθύτερο πνευματικὸ περιεχόμενο στὴν παράδοση, τὸ μάτι τὸ γεμάσμένο διακρίνει καὶ πόση ἀγωνία τοῦ κοστίζει ἡ προσπάθεια αὐτῇ. “Ομως πρέπει νὰ δμολογήσω, μιοῦ μένει ἀκόμη ἀκατάληπτος ὁ δρόμος, ποὺ ὠδήγησε τελικὰ τὸν τραγικὸ στὴν ἀπολύτρωση. Αὕτης ἦταν ὁ κύριος λόγος, ποὺ μὲ ἀνάγκασε νὰ μὴ τὸν συμπεριλάβω στὸν κύκλο τῶν διηγήσεων αὐτῶν, διστορία τοῦ μύθου ὁ ποιητὴς κατέψη μιὰ θέση ἔξαιρετική. Τὸ ὑπόλοιπο ὑλικὸ βρίσκεται στὶς ἀκόλουθες διηγήσεις συγκεντρωμένο γῆρος ἀπὸ τρεῖς ποιητές, ἐναν ἐπικό, ἐναν λυρικὸ κι ἐναν τραγικό, τὸν Ὀμηρο, τὸν Πίνδαρο καὶ τὸν Εὐριπίδη.

* * *

Γιὰ τὴ σημασία τῆς παράδοσης ἔμιλήσαμε ποὺν ἀρκετὰ πλατιά. “Απὸ τὸν κόσμο τῶν θεϊκῶν καὶ τῶν ἡρωικῶν ἔργων καὶ λόγων ἀντλεῖ ὁ ποιητὴς τὸ παράδειγμα γιὰ νὰ ὑμνήσῃ μιὰ σύγχρονη πρᾶξη, νὰ προτρέψῃ, νὰ ἀποτρέψῃ, νὰ παρηγορήσῃ. Ἡ μυθικὴ ζωὴ μὲ τὴν ἀπόλυτην ἀξία της δίνει στοὺς ἀνθρώπους τὸ μέτρο γιὰ νὰ ἔχτιμήσουν τῆς δικῆς των ζωῆς τὴ σχετικὴ ἀξία. Ἐκεῖ ποὺ οἱ ἄλλοι λαοὶ ἀντλοῦν τὴν πεῖρα των ἀπὸ τὴν ιστορία των, ὁ ἀρχαῖος τὴν ἀντλεῖ ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν ἡρώων του καὶ δοξάζεται διαν τὸν συγκρίνονταν μὲ αὐτούς. “Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ βαθειὰ πνευματικὴ σχέση τῆς σύγχρονης ζωῆς μὲ τὰ περασμένα τὰ ἡρωικὰ ἀναγκάζει τὴν παράδοσην κάθε φορά, ποὺ τὸ Ἑλληνικὸ πνεῦμα καταχτᾶ μιὰ καινούργια ἴδεα, ν' ἀναμετρηθῆ μὲ τὴν ἴδεα αὐτὴ καὶ νὰ συμβιβαστῇ μαζύ της.

“Ἄσ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ γενικέψω τὸ πρόβλημα:

Τὸ μεγάλο ἀνθρώπινο δρᾶμα, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀνθρώπινη πρόοδο, εἶναι ἡ πάλη αὐτὴ τῆς ἴδεας μὲ τὴν παράδοσην. Κάθε ἀνέβασμα δὲ ἀνθρωπὸς τὸ κερδίζει θυσιάζοντας ἐνα μέρος ἀπὸ τοὺς θησαυροὺς τῆς παράδοσης, ποὺ ἔχει σχηματίσει ὑστερα ἀπὸ τόσων αἰώνων ἀγῶνες στὴ γῆ ἐπάνω, θυσιάζοντας ἀπὸ τὶς παλιὲς καταχτήσεις τοῦ πνεύματος ἐνα κομμάτι, ποὺ ὡς ἐκείνη τὴν ὡρα τὸ πίστευε καὶ ποὺ δὲν παύει νὰ τὸ ἀγαπᾷ κι ἀφοῦ τοῦ ἔλειψε ἡ πίστη. Τὴ θυσία αὐτὴ τὴν ἀπαιτεῖ μιὰ ἴδεα καινούργια καὶ δὲνθρωπὸς, ποὺ παίρνει ἐπάνω του τὸν ἀγῶνα αὐτόν, πληρώνει τὴ νέα κατάχτηση μὲ αἷμα.

Βέβαια μονόπλευροι ἀνθρωποι δὲν ἔλειψαν ποτέ, οὔτε σήμερα

λείπουν· αὐτοί, ποὺ ἀδυνατῶντας νὰ δεχτοῦν μέσα των τὶς δυὸς δυνάμεις μαζί, κοιτάζουν ν' ἀρνηθοῦν τὴν μία, τὴν παράδοση εἴτε τὴν ἴδεα. Ἀπὸ τὸν ἀνθρώπους αὐτοὺς ὅσοι παλεύουν ν' ἀπαρνηθοῦν τὰ περασμένα φαντάζουν γιὰ δυνατοί, ὅσοι κλείνουν τὰ μάτια των μπροστὰ στὸ φῶς τῆς καινούργιας ἴδεας λογιάζονται φρόνιμοι. Δυνατοὶ οἱ πρῶτοι, φρόνιμοι οἱ ἄλλοι; "Οχι! Στὸ βάθος ὑπάρχουν ἀνθρώποι ἀδύνατοι μόνο, ποὺ δὲν ἔχουν τὸ σθένος νὰ ζήσουν μέσα των τὸν ἀγῶνα αὐτὸ σ' ὀλόκληρη τὴν ἔντασή του, ποὺ προτιμοῦν νὰ φτωχύνουν τὸν πνευματικό των κόσμο ἀφαιρῶντας τὸ ἔνα ἀπὸ τὰ δύο στοιχεῖα τοῦ πλούτου του, ἀφαιρῶντας ἀκόμα τὸ ὑπέροτα μορφωτικὸ στοιχεῖο τῆς πάλης—γιατὶ φοβοῦνται, ἃς τὸ πῶ ἔτσι, πῶς ή καρδιά των δὲ θὰ βαστάξῃ σὲ μιὰ τέτοια προσπάθεια. Εἶναι οἱ ἀνθρώποι μὲ τὴ στενὴ κι' ἀπόλυτη πίστη· ἀπὸ τὸ ἔνα μέρος ὅσοι σκύβουν κάτω ἀπὸ τὸ βάρος ἐνὸς ὑλικοῦ ἄψυχου, ποὺ δὲν τὸ αὐλακώνει καμμιᾶς ἴδεας ή ἀστραπή· ἀπὸ τὸ ἄλλο ὅσοι κυνηγοῦν στὰ σύννεφα ἴδεες κούφιες—ἀστραπές, ποὺ δὲν ἔχουν τὲ νὰ βροῦν νὰ φωτίσουν: οἱ ἀποσκληρυμένοι φύλακες θησαυρῶν γενιῶν καὶ οἱ ἄδειοι φαντασιοσκόποι.

Στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα οἱ ἀπόλυτοι ἀνθρώποι στάμηκαν λίγοι. Οἱ περισσότεροι ζήτησαν μὲ τὸν ἔνα ή μὲ τὸν ἄλλο τρόπο νὰ φέρουν τὶς δυὸς δυνάμεις σὲ κάποιαν ἰσορρόπηση. "Ἐνοιωσαν τὴν ἀξία καὶ τὴν τραγικότητα μαζὶ τῆς πάλης αὐτῆς καὶ προσπάθησαν νὰ χαρίσουν στὴν ψυχή των, ποὺ ἀγωνιοῦσε, μιὰ ἵκανοποιητική λύση—κάθε μεγάλος καὶ μιὰ λύση.

Τὸ ἴδιο πρόβλημα δρυθώνεται κάθε στιγμὴ στὴν ἴστορία ἔντονο, ἵσως ποτὲ τόσο ἔντονο ὅσο σήμερα. Θὰ μᾶς ὠφελήσῃ σὲ τίποτε νὰ ζητήσωμε νὰ τὸ ξαναζήσωμε στὴ μυθικὴ παράδοση τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας; "Ἄσ μὴν τὸ ξεχνοῦμε: Εἶναι ἐνὸς λαοῦ κλασικοῦ δ' ἀγῶνας ν' ἀντικρύση τὸ ἀνθρώπινο αὐτὸ πρόβλημα, ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, ἔστω καὶ περιωρισμένα σὲ μιὰ μόνο, ὅχι ὅμως ἀσήμαντη πνευματικὴ ἐκδήλωση, τὴ μυθικὴ παράδοση, ποὺ ἐμεῖς τὴν ξέρομε γιὰ φανταστική, μὰ ποὺ γιὰ τὸ λαὸ ἐκεῖνον ἥταν ἴστορία κι' ἀποτελοῦσε ἔναν ἀπὸ τοὺς πιὸ πολύτιμους πνευματικοὺς θησαυρούς του.

Τὸ πιὸ παλιὸ μνημεῖο τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γραμματείας ἀπὸ τὸν δύδοι κάπου αἰῶνα εἶναι ἡ Ἰλιάδα, λίγο νεώτερο ἡ Ὀδύσσεια. Καὶ τὸ δύο αὐτὰ ποιήματα ἡ παράδοση τὰ θέλει ἔργα ἐνὸς ἐπικοῦ, τοῦ Ὁμήρου· ἀντὶ ἔχη δίκιο ἢ ὅχι εἶναι ἔνα πρόβλημα, ποὺ τὸ συζητοῦν γρόνια οἱ φιλόλογοι, χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ τὸ λύσουν δριστικά. Κι' ἂν ἐμεῖς τώρα γιὰ εὔκολία θὰ χρησιμοποιοῦμε τὸ δνομα τοῦ Ὁμήρου γιὰ νὰ συμπεριλάβωμε καὶ τὰ δυὸ μαζὶ ἔπη — ὅταν μάλιστα θὰ πρόκειται νὰ τονίσωμε χαραχτηριστικὰ κοινὰ στὴν Ἰλιάδα καὶ στὴν Ὀδύσσεια—, ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἔχουμε καὶ τὴν ἄλλη δυνατότητα, ποὺ χωρίζει τοὺς ποιητές.

Στὸν Ὁμηρο λοιπὸν ἔνα πλῆθος ἥρωικὰ πρόσωπα ἐνεργοῦν καὶ πάσχονται καὶ πονοῦν, ἀγωνίζονται, ζοῦν καὶ πεθαίνουν. Στὴ ζωὴ αὐτὴ τῆς γῆς γεμάτη κίνηση κι' ἀγῶνα ἐνεργότατο μέρος παίρνουν ἀπὸ τὸν Ὄλυμπο οἵ θεοί: Κάθε στιγμὴ κατεβαίνουν ἐδῶ κάτω γιὰ νὰ παρασταθοῦν τὸ θνητὸ ἥρωα σὲ μιὰ κρίσιμη ὥρα, νὰ τὸν σώσουν ἀπὸ τὸν κίνδυνο, νὰ τὸν συμβουλέψουν, νὰ τὸν παρηγορήσουν, νὰ τὸν βλάψουν. Κι' ὅταν ἀκόμα βρίσκωνται μακριά του, ἔχουν τὴ δύναμη νὰ τοῦ βάλουν στὴ σκέψη δ, τι αὐτοὶ θέλουν κι' ἔτσι νὰ τὸν ὁδηγήσουν στὴ σωτηρία ἢ καὶ στὴν καταστροφή.

Τὸν κόσμο αὐτὸν τὸ μυθικὸ εἶναι βέβαιο, πὼς δὲν τὸν ἔπλασε ἕνας ποιητὴς μὲ τὴ φαντασία του ἀπὸ τὸ τίποτε, ὅπως δημιουργεῖ νὰ ποῦμε ἕνας σημερινὸς μυθιστοριογράφος τὸ ἔργο του ἐπινοῶντας πρῶτος αὐτὸς καὶ τὴν ὑπόθεση καὶ τοὺς ἥρωές του. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι αἰῶνες πρὸ τὸν Ὁμηρο ἀγωνίστηκαν πολλοί, πάρα πολλοὶ ποιητὲς γιὰ νὰ πάρῃ σιγά-σιγὰ ὅπως ἡ γλῶσσα κι' δ στίχος, ἔτσι καὶ ἡ παράδοση τὴ μορφή, ποὺ μᾶς παρυսιάζεται μὲ τόση τελειότητα καὶ τόσο λλοῦτο στὰ δημητρικὰ ποιήματα. Ποιητὲς ταπεινοὶ καὶ μεγάλοι, γιὰ μᾶς ὅλοι ἀγνωστοι, γιατὶ τὸ μεγαλεῖο τοῦ Ὁμήρου γρήγορα ἔκαμε νὰ σβύσῃ τὸ δικό των ἔργο ἀγνώριστο—τὸ σεβασμό μας καὶ τὴν ἔχτιμησή μας δὲν τ' ἀξίζουν λιγάτερο, ἐπειδὴ δὲν ἔέρομε πιὰ τὰ δνόματά των καὶ δὲν μποροῦμε νὰ ἔχωρίσωμε καθενὸς τὴ συμβολή.

Οἱ ποιητὲς αὐτοὶ προσπαθοῦν μὲ τὴ σειρὰ νὰ πλουτίσουν δσο μποροῦν τοὺς μύθους μὲ δικές των ἐπινοήσεις συμπληρώνοντας ἕνας ἕνας τὸ ἔργο τῶν παλαιοτέρων. Καὶ πάλι δύως ἡ παράδοση δὲν εἶναι ὡς τὴν ἄκρη δημιούργημα τῆς φαντασίας τῶν ποιητῶν μόνο. Δὲ θὰ ἦταν καθόλου σωστὸ νὰ ὑποθέσωμε, ὅτι ἕνας ποιητὴς, δ πρῶτος τῆς σειρᾶς αὐτῶν, ποὺ ζήτησαν νὰ δουλέψουν τοὺς ἥρωικοὺς μύθους, ἐπιγόησε

μὲ τὸ μναλό του δυὸ τρεῖς ἴστορίες σὰν πυρῆνα, ποὺ πῆρε σιγὰ-σιγὰ νὺ μεγαλώνη, ὥσπου ἔφτασε νὰ δημιουργήσῃ ἔναν κόσμο δλόκληρο. Γιατὶ εἶναι βέβαιο, πῶς οἱ πρῶτες-πρῶτες ἀρχὲς τῆς ήρωικῆς παράδοσης βρίσκονται στὸ λαό, στὰ τραγούδια του καὶ στὶς διηγήσεις του. Ἡ λαϊκὴ αὐτὴ παράδοση εἶναι βέβαια ἀπλαστὴ ἀκόμη, ἔξαιρετικὰ φευστή, κάνθε ἄλλο δῆμος παρὰ φτωχή. Στὴ δυτικὴ παραλία τῆς Μικρασίας, δῆμου διαμορφώνεται τὸ ἔπος, ἔχουν μαζευτῆ ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας πλῆθος ἀποικοὶ κι' αὐτοὶ ἔχουν φέρει ἀπὸ τὶς παλιὲς πατρίδες τὰ τραγούδια των καὶ τὰ παραμύθια των, τοὺς μύθους των καὶ τοὺς ἥρωες των. Καθὼς φτάνουν ἐκεῖ, ἀνακατώνονται, σχετίζονται ἀναμεταξύ των, ἀντικούζουν ὕστερα στὴν καινούργια των πατρίδα κόσμους πνευματικοὺς καὶ ὑλικοὺς καινούργιους, ζοῦν μιὰ ζωὴ γεμάτη ἀγῶνες καὶ περιπέτειες κι' ἔτσι δουλεύουν μέσα των ἔνα ὑλικὸ ἀφθονώτατο, γιὰ νὰ πλάσουν καινούργιες παραδόσεις ἢ καὶ γιὰ νὰ μεταπλάσουν τὶς παλιές.

Ἡ παράδοση κρύβει πολλὲς φροδὲς ἔνα κομμάτι ἴστορία μέσα της. Ἐγα πραγματικὸ περιστατικὸ — ἔνας πόλεμος, μιὰ ἐκστρατεία, μιὰ νίκη πνευματικὴ εἴτε ὑλικὴ — τυχαίνει ὁ λαὸς νὰ τὸ ζήσῃ δυνατὰ κι' ἔτσι μένει στὴν ἀνάμνησή του ἀξέχαστο· δῆμος χωρὶς νὰ περάσῃ πολὺς καιρὸς χάνει τὸν ἴστορικὸ του χαραχτῆρα καὶ περνᾷ στὸν κόσμο τῆς παράδοσης. Ὁ λαὸς δὲν κοπιάζει καθόλου γιὰ νὰ διατηρήσῃ στὴ μνήμη του τὰ γεγονότα, δῆμος πραγματικὰ συνέβηκαν, γιατὶ σκοπός του δὲν εἶναι νὺ σώση ἀπὸ τὴ λήθη μιὰ ἐπιστημονικὰ ἔξαρσιβωμένη ἀλήθεια. Στὴ φαντασία του δὲν μπαίνει κανένας φραγμός. Ἐτσι τὸ περιστατικό, ποὺ εἶδε ἢ ποὺ ἀκούσε, δπωσδήποτε δῆμος ποὺ τὸ ἔξησε, ἄλλοιώνται, καθὼς πλουτίζεται μὲ διάφορα θέματα παραμένα ἀπὸ ἄλλες διηγήσεις, ἀπὸ παραμύθια καὶ παραδόσεις, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος καθὼς χάνει πολλὰ στοιχεῖα, ποὺ τοῦ ἀνήκαν ἀρχικὰ καὶ ποὺ μπόρει νὰ είχαν μεγάλη σημασία γιὰ τὸν ἴστορικὸ, μὰ ποὺ γιὰ τὸ λαϊκὸ ἀφηγητὴ εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορα· οἱ μεταλλαγὲς αὐτὲς γίνονται σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε πολὺ γρήγορα μέσα σ' αὐτὸ τὸ ὑλομάνισμα τῶν φανταστικῶν καὶ τὴν ἔξαφάνιση τῶν ἴστορικῶν στοιχείων ἡ πραγματικὴ ἀφορμή, ποὺ προκάλεσε δλη αὐτὴ τὴν ἴστορία, πνίγεται, χάνεται. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἶναι ἀδύνατο σήμερα νὰ μάθωμε, ἀπὸ ποιὰ ἴστορικὰ γεγονότα ξεκίνησε στὴν ἀρχὴ ἡ παράδοση τοῦ τρωικοῦ πολέμου· τὸ ἕδιο ἀδύνατο εἶναι μέσα στὴ διήγηση τῆς ἐκστρατείας τῶν Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας νὰ ξεχωρίσωμε τὸν ἴστορικὸ πυρῆνα, ποὺ στάθηκε ἡ πρώτη ἀφορμὴ τῆς μιθοπλαστίας.

Ὄτι δόσι πιὸ πολὺ ἀπομακρύνεται μιὰ διήγηση ἀπὸ τὴν ἴστορική της πηγή, τόσο καὶ πιὸ πληθαίνει ἡ ἐπέμβαση τῶν θεῶν δυνάμεων, εἶναι κάτι, ποὺ τὸ καταλαβαίνει κανεὶς εὔκολα. Ωστόσο τὸν ἀνθρωπὸ δὲν τὸν ἐνδιαφέρουν οἱ θεοὶ μόνο δόσι συντελοῦν ἢ ἀντιδροῦν στῶν ἥρωῶν τὸ ἔργο ἐπάνω στὴ γῆ, τὸν ἐνδιαφέρει καὶ ἡ ἴστορία των καθεαυτῆς. Θέλει νὰ ξέρῃ ποὺ καὶ πῶς ἐγεννήθηκε ὁ ἔνας ἢ ὁ ἄλλος

θεός, ποιὰ τὰ θαυμαστά του ἔργα ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, ποὺ γεννήθηκε, ποὺ προτίμα εἰ νὰ περνάῃ τὸν καιρό του, ποιοὶ οἱ ἔρωτές του... Παράλληλα μὲ τὴν ἡρωικὴ διαμορφώνεται λοιπὸν μιὰ παράδοση, ποὺ μιλεῖ γιὰ τῶν θεῶν τὴν ζωήν.

Τὸν ὅγκο τῆς λαϊκῆς αὐτῆς παράδοσης, ποὺ ἀναφέρεται σὲ θεοὺς καὶ σὲ ἡρῷες καὶ ποὺ εἶναι ἀκόμη ἀπλαστη καὶ ἀνακατωμένη, θὰ τὸν διαμορφώσουν σιγὰ-σιγὰ οἱ ποιητές. Καὶ στὴν προηγούμενη δμιλία τονίστηκε ἔνα χαραχτηριστικό, ποὺ ἴδιαζει στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ παράδοση, ὅτι δηλ. πολὺ γρήγορα τὴν παίρνουν στὰ χέρια των ποιητές, ποὺ ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὸ ἀξεχώριστο πλῆθος καὶ ποὺ δὲν ἐκφράζουν μονάχα δσα ἀντανακλαστικὰ δέχονται ἀπὸ τὴ μεγάλῃ μᾶζα σὲ σκέψη καὶ σὰν αἴσθημα· ὕστερα ποὺ συγκεντρώνουν τὸ σκορπισμένο ἔδω κι ἔκει ὑλικό, τὸ δουλεύουν συστηματικά, τὸ σώζουν ἀπὸ τὴ λήθη, καθὼς τοῦ δίνουν σταθερὴ μορφή, καὶ τὸ κληροδοτοῦν στὶς ἔρχομενες γενιές.

Ἄπὸ τὴν ἐποχή, ποὺ δὲ ποιητὴς ἀρχισε νὰ ξεμαχραίνῃ ἀπὸ τὸ πλῆθος, ὡς τὸν "Ομηρο" ἔχει γίνει μιὰ τεράστια δουλειά· ή παράδοση πάει νὰ πάρῃ δλοέντα καὶ πιὸ σταθερὴ μορφή, τουλάχιστο στὶς κύριες γνωμές της· ἡρῷες, ποὺ ἀνῆκαν ἀλλοτε σὲ διαφορώτατους τόπους κι ἐποχές, ἔχουν σχετιστῇ τώρα μεταξύ των, καθὼς δὲ ποιητὴς τοὺς ἔκανε νὰ πάρουν μέρος στὴν ἴδια ἐκστρατεία, στὸν ἴδιο πόλεμο, στὸ ἴδιο κυνήγι ή τοὺς ἐσχέτισε γενεαλογικά. Ήρωισμένοι μῆθοι, νὰ ποῦμε ή θήρα τοῦ καλυδωνίου κάπρου, ή ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία, δὲ τρωικὸς πόλεμος, γίνονται πυρῆνες καὶ συγκεντρώνουν σιγὰ-σιγὰ γῦρο των ἔνα πλῆθος ἡρῷες καὶ ἐπεισόδια. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ή παράδοση διαρροώνεται, ἀποχτᾶ κάποια τάξη. Φυσικὰ δσο πάει κι ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ λαϊκὴ της πηγή, δμως αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει κανένα ποιητὴ ν' ἀντλήσῃ καὶ πάλι ἀφθονο ὑλικὸ ἀπὸ τὶς αἰτιολογικὲς παραδόσεις τοῦ λαοῦ καὶ τοὺς κοσμογονικούς του μύθους, ἀπὸ τὰ παραμύθια του καὶ τ' ἀνέκδοτά του, γιὰ νὰ πλουτίσῃ τὴν ἡρωικὴ καὶ τὴ θεϊκὴ παράδοση, ποὺ κρατεῖ αὐτὸς τώρα στὰ χέρια του.

Στὴν Ἱλιάδα καὶ στὴν Ὀδύσσεια ή παράδοση παρουσιάζεται θαυμαστὰ πλούσια σὲ πρόσωπα καὶ σὲ ἔργα. Σήμερα μᾶς εἶναι ἀδύνατο νὰ παρακολουθήσωμε τὸ δρόμο τῆς ἔξελιξης, ποὺ ἀρχισε ἀπὸ τὸ χάος τῶν σκόρπιων λαϊκῶν ἰστοριῶν καὶ ἔφτασε στὴ μεγαλόπρεπη δμητρικὴ σύνθεση. Στὸν "Ομηρο" ἀντικρύζομε τὴν τεράστιαν αὐτὴν ἔργασία σὲ σύνολο μόνο στὴν τελείωσή της. Γῦρο ἀπὸ τὸ Ἱλιον βρίσκονται μαζεμένοι οἱ περιφημότεροι ἡρῷες. Τὰ κύρια ἡρωικὰ πρόσωπα εἶναι ἀπὸ καιρὸ γνωστὰ στὸ κοινό, ποὺ ἀκούει τὸν ποιητή. Ποιὸς δὲ Ἀχιλλέας, δὲ Μενέλαος, δὲ Ὀδυσσέας, δὲ Πρίαμος, δὲ Πάρις, ή Ἐλένη κτλ. δὲ χρειάζεται νὰ ἔξηγήσῃ δὲ Ὀμηρος. Τὸν τρωικὸ πόλεμο στὸ γενικό του διάγραμμα δὲν εἶναι γι' αὐτὸν κανείς, ποὺ νὰ τὸν ἀγνοῇ, δὲ ἐπικὸς θελοντας νὰ ὑμνήσῃ ἔνα ἐπεισόδιό του δὲ ὑποχρεώνεται νὰ μπάση τὸ ἀκροατήριό του στὸ θέμα.

Καὶ οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου ἔχουν καιρὸν τώρα ἐπιβληθῆ. Ὁ Δίας εἶναι πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε ἀρκετὰ πρὸν ἀπὸ τὸν Ὄμηρο στοχάζομαι. Καὶ ἡ στάση, ποὺ κρατεῖ καθένας θεὸς στὸν τρωικὸν πόλεμον εἶναι γνωστή· ὅτι ἡ Ἡρα καὶ ἡ Ἀθηνᾶ βρίσκονται στὸ πλευρὸν τῶν Ἀχαιῶν, ἡ Ἀφροδίτη καὶ ὁ Ἀπόλλωνας στῶν Τρώων, εἶναι φανερόν, πὼς δὲν ἐπινοήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἰλιάδα.

Μιὰ ἀποφία θὰ ἔχῃ γεννηθῆ φαντάζομαι. Ἐδῶ καὶ λίγη ὥρα στὴ σκέψη πολλῶν. Στὸν Ὄμηρο, εἴπαμε, ἔχομε τὸ τέλος μιᾶς μακριᾶς ἔξτρατης, τῆς ἔξέλιξης ὅμως αὐτῆς τὶς λεπτομέρειες, τὶς διάφορες βαθμίδες της, τὸ ρυθμόν της κτλ. δὲ μᾶς εἶναι δυνατὸν νὰ τὶς ξανακερδίσωμε σύμμερον. Θὰ γίνη τάχα δυνατὸν νὰ ξεχωρίσωμε τουλάχιστο τοῦ Ὄμηρου τὴν συμβολὴν ἀπὸ τῶν παλαιότερων ἐπικῶν τὴν στιγμήν, ποὺ ἡ προσπάθειά μας ἐδῶ εἶναι ἀκριβῶς νὰ ἔξετάσωμε, πῶς στάθηκε ὁ Ὄμηρος—ἔστω: πῶς στάθηκαν ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδας καὶ ὁ ποιητὴς τῆς Ὀδύσσειας ἀπέναντι στὴν παράδοση, ὅπως τὴν βρῆκαν διαπλασμένη ἀπὸ τοὺς ἄλλους, καὶ πῶς ἔζητησαν νὰ τὴν μεταπλάσουν σύμφωνα μὲ τὸν δικό των πνευματικὸν κόσμο; Ὅμως πῶς θὰ μπορέσωμε ν' ἀντιπαραβάλωμε τὴν διηγητικὴν παράδοσην μὲ τὴν προομηρικὴ—ἔστω καὶ σὰ σύνολο — τὴν ὥρα, ποὺ ἀπὸ τὴν τελευταίαν δὲ μᾶς ἔχει σωθῆ τίποτε;

Διαθέτει μήπως ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη κανένα μέσο, ὥστε νὰ μπορῇ νὰ προχωρῇ μὲ κάποιαν ἀσφάλεια ἀναδρομικὰ πὲ ἐποχὲς πιὸ παλιές κι ἔτσι, κι ἀν ἀκόμη δὲν ὑπάρχουν οητὲς σχετικὲς μαρτυρίες, μὲ τὸ νὰ ἀνακαλύψῃ προομηρικὲς μορφὲς τῶν μύθων, νὰ κάνῃ δυνατὴ τὴν ἀντιπαραβολὴν τῆς διηγητικῆς παράδοσης μὲ τὴν παλαιότερη; Ναί, εἶναι ἀλήθεια, πῶς ἡ φιλολογία κατορθώνει ἀρκετὲς φορὲς νὰ ἀνασυνθέσῃ τὴν προομηρικὴν παράδοση, μὲ ποιὰ μέθοδο δὲν εἶναι φυσικὸς τόπος ν' ἀναπτύξωμε ἐδῶ. Τὸ κακὸν εἶναι, ὅτι ἔνα τέτοιο κατόρθωμα δὲ γίνεται σὲ κάθε περίπτωση κι ὀύτε δίνει πάντοτε συμπεράσματα ἀναντίδοητα. Καὶ κάτι ἄλλο ὅμως: Ἐκεῖνο, ποὺ μπορεῖ ὁ φιλόλογος στὶς εὐνοϊκότερες περιπτώσεις νὰ κάνῃ, εἶναι νὰ πιστοποιήσῃ μιὰ παλιὰ μορφὴ τῆς παράδοσης διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν διηγητικήν πολὺ σπάνια ὅμως θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ βεβαιώσῃ, ὅτι τὴν παλαιότερη αὐτὴ παράδοση εἶναι ὁ Ὄμηρος, ποὺ τὴν μετασχηματίζει. Τὶς πιὸ πολλὲς φορές, ἀν εἶναι προσεχτικός, θ' ἀφῆσῃ ἀνοιχτὴν τὴν δυνατότητα, ὅτι ἔνας ἄλλος ἐπικός ἐπῆρε κι ἔχαρισε στὴν παράδοση τὴν καινούργια τῆς μορφὴς πρὸν ἀπὸ τὸν Ὄμηρο κι αὐτὸς βρίσκοντας τὸ νεωτερισμὸν σύμφωνο μὲ τὴ δική του ἀντίληψη δὲν εἶχε παρὰ νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ.

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς τὴν ὥρα, ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ ξεχωρίσωμε, τί ἀνήκει στὸν Ὄμηρο μονάχα, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ τὸν δεχτοῦμε σὰν ἐκπρόσωπο μιᾶς διλόκληρης πνευματικῆς γενιᾶς, ποὺ ὡς ἔνα σημεῖο ζητάει νὰ δώσῃ καινούργιο νόημα στὴν παλαιότερη παράδοση. Γιατὶ ἔνα εἶναι βέβαιο: στὴν Ἰλιάδα καὶ στὴν Ὀδύσσεια παρ-

ὅλες τὶς διαφορές, ποὺ παρουσιάζουν τὰ δύο αὗτὰ ἔργα μεταξύ των ἀντίπροσωπεύεται ἐνας κοινὸς πολιτισμός, ποὺ παίρνει συνειδητὴν ἀνυψωθῆ πάνω ἀπὸ ἐναντίον παλαιότερο, ἐπικὸ πάλι πολιτισμό. Ἀν τώρα τὸν γεοεπικὸν ἐκεῖνον πολιτισμὸν στὸ μεγαλύτερο του μέρος τὸν ἀντίπροσωπεύουν τὰ δύο αὗτὰ ποιήματα μόνα ἥ καὶ γιὰ πρώτη φορά, εἶναι ἐνα πρόβλημα ἄλυτο γιὰ τὴν ὡρα, θαρρῶ καὶ γιὰ πάντα.

Εἶναι κάτι χιλιοειπωμένο: ὁ θεὸς στὸν "Ομηρο δὲν εἶναι ἀκόμα ἡθικὴ δύναμη κι" οὔτε ἐποπτεύει τὴν ἡθικὴ τῶν ἀνθρώπων. Ὁ δημητρικὸς θεὸς πλασμένος "κατ' εἰκόνα καὶ δμοίωσιν" τοῦ ἀνθρώπου, χωρὶς κανένα ἵχνος ἀπὸ τὴν παλιὰ ζωόμορφη καὶ τερατόμορφη κατάστασή του, ποὺ νὰ τὸν ἀσκημένη, γεννημένος μιὰ φορὰ σὰ θνητός, μὲ ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἀθάνατος κι ἀγέραστος, ζῶντας μιὰν εὐκολη, γελαστὴ ζωὴ, κλείνει μέσα του μιὰν ἀπέραντη σωματικὴ δύναμη καὶ σορφία, καμμιὰν ὅμως ἡθικὴ τελειότητα.

Σ' ἐναν θεό, ποὺ νὰ ζῇ μιὰν ἡθικὴ ἀνώτερη καὶ ποὺ ν' ἀπαιτῇ κι ἀπὸ τοὺς θνητοὺς μιὰν ἀνάλογη προσπάθεια, δὲν πιστεύει ὁ δημητρικὸς ἀνθρώπος· ἡ ἕδια ἡ ζωὴ τοῦ δείχνει τὴν ἔλλειψη μιᾶς ἀνώτερης ὑπαρξῆς δίκαιης καὶ καλῆς. Στὸ θεό του δὲν ἔχει καμμιὰν ἐμπιστοσύνη, φοβάται τὸ φιδόνο του, τὸ κέφρι του. Γιὰ νὰ σωθῇ ἀπὸ τὴν αὐθαιρεσία του, δὲν ἐσκέφτηκε ἀκόμη νὰ τὸν ὑποτάξῃ στὸ νόμο τὸν ἡθικό, εἶναι στὴ διάθεσή του παραδομένος. Τὰ ἕδια πάθη, ποὺ σέρνονται τοὺς ἀνθρώπους, σέρνονται καὶ τοὺς θεοὺς στὶς ἐνέργειές των, προσωπικὲς οἱ ἀφορμές, ποὺ τοὺς κινοῦν: Ὁ Δίας στὴν Ἰλιάδα προκαλεῖ τὴν ἡτα τῶν Ἀχαιῶν μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἔπληρωσῃ στὴ Θέτιδα μιὰ παλιὰ ὑποχρέωση. Ἡ Ἀθηνᾶ γιὰ νὰ βοηθήσῃ τὸν προστατευόμενό της, τὸν Ἀχιλλέα τὴν ὡρα τῆς μονομαχίας του μὲ τὸν Ἔκτορα, δὲ διστάζει νὰ δολευτῇ ἐναν τόσο εὐγενικὸ ἀντίπαλο καὶ νὰ τοῦ παρουσιαστῇ μὲ τὴ μορφὴ ἐνὸς ἀδερφοῦ του, τοῦ Δηιφόβου, βοηθός του τάχα, πραγμάτικὰ ὅμως γιὰ νὰ ταχύνῃ τὸν δλεθρό του. Ὅταν σὲ λίγο ὁ Ἔκτορας σὲ μιὰ κρίσιμη στιγμὴ ζητάει τὴ βοήθεια τοῦ συντρόφου του, ποὺ τὸν φαντάζεται πλάι του, ἡ θεὰ ἔχει ἔξαφανιστῇ.

Γιὰ τὴ δική μας ἀντίληψη μιὰ τέτοια δόλια πράξη στερεῖ τὴν Ἀθηνᾶ ἀπὸ τὸ κυριώτερο κατηγόρημα ἐνὸς θεοῦ: τὴν ἡθικὴ ἀκεραιότητα, τὴ δικαιοσύνη—γιὰ τὴ δική μας ἀντίληψη. Ὁμως εἶναι χαρακτηριστικό, πῶς ἀντικρύζει ὁ ἕδιος ὁ γελασμένος τὴν ἀπάτη αὐτῇ:

"Ωχον, τὸ βλέπω πιὰ οἱ θεοὶ μὲ κράζουνε στὸν "Ἄδη!"

Τί εἴπα μαθὲς πῶς εἶχα ἔγὼ τὸ Δήφορο κοντά μου·

μὰ ἡταν παγίδα τῆς θεᾶς, κι εἶναι στὸ κάστρο ἐκεῖνος.

Τώρα ἀφοῦ ὁ χάρος πλάκωσε καὶ πιὰ δὲν ἔχω δλπίδα,

Ἐτοι ἂς μὴ πέσω σὰ ραγιᾶς δίχως τιμή, μ' ἂς δεῖξω
καὶ ἄξια πρὸς παλληκαριά, ποὺ νὰ βονίξῃ κόσμος!

[Πάλλης] *)

Ο διηγητικὸς ἀνθρωπὸς στὴν πρᾶξη τῆς θεᾶς δὲ βλέπει τὴν ἀδικία, βλέπει μονάχα τὸ μήνυμα τὸ στερνὸ τῶν θεῶν κι' ἔτοιμάζεται νὰ πεθάνῃ.

Οἱ θεοὶ δὲ χαρίζουν μόνο τὰ καλὰ στοὺς ἀνθρώπους, μὰ καὶ τὶς συμφορές. Ακόμα καὶ τὴν κακὴ σκέψη εἶναι ἔκεινοι, ποὺ τὴ βάζουν στὸ μυαλὸ τοῦ θνητοῦ, γιὰ νὰ τὸν διηγήσουν στὴν καταστροφὴ μὰ κι' ἐμελέτησαν τὸ χαμό του. Η "Ατη, αὐτὴ ποὺ σπρώχνει τὸν ἀνθρωπὸ στὴν ἀδικία καὶ στὴν καταστροφὴ ὕστερα, εἶναι κόρη τοῦ Δία, δύναμη θεϊκὴ κι' αὐτή. Ποιός θνητὸς μπορεῖ νὰ τῆς ἀντιτάξῃ τὸν ἡθικὸ τοῦ κόσμο καὶ νὰ μὴν ὑποκύψῃ;

... "Ομως ἐγὼ δὲν εἰμαι, ποὺ ἔχω φταιξει,
μοράχα δίας κι' ἥ "Ερινύα, στὰ σκότη ποὺ γνωράει, κι' ἥ Μοῖρα!
Στὴ μάζωξη βάλαν αὐτοὶ τὴν ἄγρια τύφλωση στὸ νοῦ μου,
τότε ποὺ πῆρα τοῦ Ἀχιλλέα τὴν νιά, ποὺ τοῦ εἶχαν ξεδιαλέξει.
"Ομως τί νά κανα; θεὸς αὐτὸς σὲ δλα ποὺ φέρνει τέλος,
ἥ "Ατη, ἥ πολυσέβαστη κόρη τοῦ Δία, ποὺ δλοντας τοὺς βλάφτει... **)

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπολογία τοῦ Ἀγαμέμνονα γιὰ τὸ ἀδίκημά του.

Ἀργότερα, δταν οἱ θεοὶ ἔχουν πιὰ πάψει γὰρ κυβερνοῦν μὲ τόσην ἀνθαιρεσία κι' ἔχουν ἀποχτήσει ἡθικὴν ὑπόσταση, θὰ βρεθοῦν πολλοὶ ποιητὲς καὶ φιλόσοφοι, ποὺ κρίνοντας τὰ ἔργα τῶν διηγητῶν θεῶν ἐπάνω στὰ μέτρα τῆς δικῆς των ἡθικῆς καὶ θρησκευτικῆς πίστης θὰ τοὺς ποῦν ἀνήθικους καὶ θὰ κατηγορήσουν βαριὰ τὸν ποιητή, ποὺ κα-

*) "Ω πόποι, ή μάλα δή με θεοὶ θανατόνδε κάλεσσαν"

Δηίφοβον γάρ ἔγωγ' ἐφάμην ἥρωα παρεῖναι·

ἄλλ' ὁ μὲν ἐν τείχει, ἐμὲ δ' ἐξαπάτησεν Ἀθήνη.

Νῦν δὲ δὴ ἔγγυθι μοι θάνατος κακός, οὐδ' ἔτ' ἀνευθεν,
οὐδ' ἀλέη· ἥ γάρ ἡ πάλαι τό γε φίλτερον ἦεν

Ζηνί τε καὶ Διὸς υἱὸς ἐκηβόλω, οἵ με πάρος γε
πρόφρονες εἰρύατο· νῦν αὖτέ με μοῖρα κιχάνει.

Μή μάν ἀσπουδί γε καὶ ἀκλειῶς ἀπολούμενη,
ἄλλα μέγα δέξας τι καὶ ἐσσομένοισι πυθέσθαι (X 297).

**) . . . Ἐγὼ δ' οὐκ αἴτιός εἰμι,

ἄλλα Ζεὺς καὶ Μοῖρα καὶ ἡεροφοῖτις Ἔρινύς,

οἵ τέ μοι εἰν ἀγορῆ φρεσὶν ἔμβαλον ἄγριον ἄτην,
ἡματι τῷ, δτ' Ἀχιλλῆος γέρας αὐτὸς ἀπηύρων.

Ἄλλα τί κεν φέξαιμι; θεὸς διὰ πάντα τελευτῇ,
πρέσβα Διὸς θυγάτηρ "Ατη, ή πάντας ἀᾶται... (T 86)

τέβασε τόσο χαμηλὰ τοὺς θεούς, νὰ μὴν ἔχωρίζουν τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακό, νὰ δουλεύουν σὲ πάθη τόσο ταπεινά, νὰ ἀδικοῦν, νὰ δολεύωνται, νὰ πολεμοῦν ἀκόμα καὶ μεταξύ τῶν—καὶ γιὰ ποιό λόγο ὅλα αὐτά; Γιὰ νὰ βοηθήσουν μόνο ἔνα προστατευόμενό των ἥ νὰ βλάψουν ἔνα μισητό των θνητό!

Ωστόσο αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ τονιστῇ εἶναι, πὼς ἡ κριτικὴ τῆς διαγωγῆς τῶν διμηρικῶν θεῶν ἀρχίζει μὲ τὸν ἴδιο τὸν Ὁμηρο. Ἡ γνώμη, ὅτι οἱ θεοὶ εἰναι ἀκόμη ἐλεύθεροι ἀπὸ κάθε φραγμὸ καὶ νόμο, εἶναι σωστή, τὴν πιστοποιοῦμε κάθε στιγμή. Κι ὅμως στὸ ἴδιο τὸ διμηρικὸ ἔργο πάλι πιστοποιοῦμε τὴν ἀρχὴ μιᾶς προσπάθειας, γιὰ νὰ πλαστὴ μιὰ ἀνώτερη ἡθικὴ θεῶν. Ἐδῶ βρίσκεται μιὰ ἀντίφαση· ἀς ζητήσωμε νὰ τὴ μελετήσωμε καὶ νὰ τὴν ἔξηγήσωμε.

Οἱ θεοί, εἴδαμε πρίν, παίρνουν ἐνεργὸ μέρος στοὺς ἀγῶνες τῶν ἀνθρώπων, κι ἐπειδὴ στὸν τρωικὸ πόλεμο ἔχουν μοιραστῇ οἱ μισοὶ μὲ τοὺς Ἑλληνες, οἱ ἄλλοι μὲ τοὺς Τρῶες, ἡ ἀμάχη ξεσπάει καὶ σ' αὐτοὺς μέσα δυνατή: Στὸ Ε ἡ Ἀθηνᾶ βάζει τὸ Διομήδη νὰ πληγώσῃ τὸν Ἀρη· στὴ Θεομαχία δὲ Ἡφαιστος πυρπολεῖ τοῦ Σκάμανδρου τὰ νερά, ἡ Ἀθηνᾶ πληγώνει τὸν Ἀρη καὶ τὴν Ἀφροδίτη, ἡ Ἡρα δέρνει τὴν Ἀρτεμη. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο μαλώνουν οἱ θεοὶ στὸν Ὄλυμπο ἐπάνω κάθε στιγμή, τὸ φαι τῶν δὲν τὸ χαίρονται, δὲ πόλεμος τῆς γῆς τοὺς κρατάει· σὲ ἀναβρασμὸ ἀκατάπαυτο. Κι ὅμως ποιός δὲ λόγος οἱ θεοί, οἱ ὁρεῖα ζῶντες, στὴ μακαριότητά των νὰ πάθαινωνται καὶ γὰρ ὑποφέρουν γιὰ τῶν ταπεινῶν θνητῶν τὶς σκοτούρες;

Τὴν ἀντίφαση αὐτὴ τὴν κλείνουν μέσα τῶν ὅλοι οἱ θεοί, ὅχι οἱ διμηρικοὶ μόνο. Οἱ θνητός, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ φανταστῇ τοὺς θεούς του ἀμέτοχους κι ἀδιάφορους στὸν ἀγῶνα, ποὺ αὐτὸς ζῇ στὴ γῆ ἀπάνω —ἄλλο ζήτημα ἀν εἶναι ἀγῶνας δίκιος ἢ ἀδικος—, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς φανταστῇ νὰ ζοῦν πέρα ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινα, δσο ἀσήμαντα καὶ ταπεινά, τὴν ἴδια στιγμὴ τοὺς χαρίζει τὴν ἀπόλυτην εὐδαιμονία καὶ γαλήνη, αὐτὸ ποὺ ὀνειρεύεται ὁ θνητός, μὰ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ζῆση ἔδω κάτω καὶ ποὺ γι ἀντὸ τὸ προβάλλει στὸν οὐρανὸ ψηλά. Ἀπόλυτη εὐδαιμονία καὶ γαλήνη ἀπὸ τὸ ἔνα μέρος, συμμετοχὴ ἐνεργότατη στὸ σκληρό, γεμάτο ἀδικίες ἀνθρώπινο ἀγῶνα ἀπὸ τὸ ἄλλο: μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀντίφαση παραδέργουν οἱ θεοὶ ὅλων τῶν ἐποχῶν κι ὅλων τῶν τόπων.

Τὴν ἀντίφαση αὐτὴ τὴν νιώθει καὶ δὲ Ὁμηρος· καὶ βάζει καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς θεούς νὰ τὴ νιώσουν: Στὸ Α στὴ συνέλευση τοῦ Ὄλυμπου, ὅταν ὅλοι πιὰ οἱ θεοὶ ἔχουν ἀποκάνει μὲ τὰ μαλώματα τοῦ Δία καὶ τῆς Ἡρας, δὲ Ἡφαιστος ἔκφραζει τὴν ἀγανάχτησή του γιὰ τὴν ταραχή, ποὺ τοὺς γεννοῦν ἔκει πάνω οἱ πόλεμοι τῆς γῆς. Ἀκόμη καλύτερα δὲ Ἀπόλλωνας στὸ Φ τὴ στιγμή, ποὺ πρόκειται ν ἀγωνιστῇ μὲ τὸν Ποσειδῶνα γιὰ χάρη τῶν ἀνθρώπων, τονίζει πόσο ἀνάξιο κι ἀνόητο εἶναι νὰ πολεμοῦν οἱ θεοὶ μεταξύ των γιὰ τ ἄθλια ἔκεινα ὅντα, ποὺ σὰν τῶν δέντρων τὰ φύλλα τὴ μιὰ στιγμὴ εἶναι ὅλο ζωὴ καὶ τὴν ἄλλη σωριάζονται νεκρά.

Κι' ὅμως δὲ τοῖς διότιος δὲ Απόλλωνας δὲν ἔπαψε νῦν ἀγωνίζεται ὃς τὸ τέλος γιὰ τῶν ἄθλιων αὐτῶν ἀνθρώπων τὰ πάθη. Καὶ δὲν εἶναι τούτη ή μόνη ἀντίφαση, ποὺ κλείνουν οἵ θεοί :

Στὴν ἀρχὴ τῆς Ὀδύσσειας δὲ Δίας θυμᾶται τὴν τύχη τοῦ Αἴγισθου, ποὺ τὸν ἐσκότωσε δὲ Ορέστης:

“Ωχον, πῶς τάχοντι οἱ θνητοὶ μὲ τοὺς θεοὺς βάλει καὶ λένε,
πῶς τὸ κακὸν ἔρχεται ἀπὸ μᾶς, κι' εἶναι τῶν ἤδιων οἱ ἀδικίες,
ποὺ δίχως γὰ τοὺς μέλλεται βαριὰ τοὺς κάνει καὶ πληρώνουν *).

Γιὰ νῦν ποδεῖξῃ σωστὸ τὸν ἰσχυρισμό του δὲ Δίας θυμίζει στοὺς ἄλλους Ὄλυμπιους μὲ ποιὸν τῷ πόπο ζήτησαν νὰ προφυλάξουν τὸν Αἴγισθον ἀπὸ τὸ κακό : τοῦ ἔστειλαν τὸν Ἐρυμῆ νὰ τοῦ τονίσῃ, πῶς δὲν περιπούσε τὰ σχέδια του, νὰ σκοτώσῃ δηλ. τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ νὰ κάνῃ παράνομα τὴν Κλυταιμῆστρα γυναικα δική του, δὲ θ' ἀργοῦνε νὺν ἔρθη ή τιμωρία ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ορέστη. Ο Αἴγισθος ὅμως δὲν ἀκουσε τὴ συμβουλή των καὶ γι' αὐτὸν τὰ πλήρωσε δλα μαζὶ ἀργότερα.

Οἱ θεοὶ ἔδω δὲν ἐτύφλωσαν τὸ θνητὸ γιὰ νὰ τὸν σπρώξουν στὸ ἔγκλημα· Ἰσα-Ἴσα στὴν πρόνοιά των, “ἀγαθὰ φρονέοντες”, δπως λέγεται, ζήτησαν νὰ τὸν σώσουν. Δὲν εἶναι πιὰ αὐτοί, ποὺ θέλουν κι' ἀφανίζουν τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι τῶν ἀνθρώπων τῶν ἤδιων ή ‘ἀτασθαλία’, ποὺ τοὺς καταστρέφει ‘ὑπὲρ μόρον’, χωρὶς νὰ τοὺς τὸ γράφει ή Μοῖρα. “Οτι ἔδω μὲ τὸ στόμα τοῦ θεοῦ μιλεῖ δὲ ποιητὴς κρίνοντας μὲ μιὰ προχωρημένη σκέψη τὴν παλιὰ πίστη, δὲν μπορεῖ νῦν ἀμφιβάλλη κανεῖς. Τὴ στραβὴ ἀντίληψη τῆς παράδοσης καὶ τῶν ἀνθρώπων, δτι δὲ Δίας εἶναι ποὺ στέλνει τὴν “Ἄτη στὴ γῆ κάτω, ἔρχεται νὰ τὴν ἀντικρούσῃ φαινομενικὰ δὲ τοῖς δὲ θεός, πραγματικὰ ἔνας ἀνθρώπος μὲ ἀνώτερο πνεῦμα. Τὸ θεῖο ἔχει ἀνυψωθῆ τώρα στὴν ἴδεα ἔστω κι' ἐνὸς θνητοῦ.

Οἱ θεοὶ ‘φρονέουσιν ἀγαθὰ’ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. ‘Ακριβῶς γιὰ νὺ τοὺς παρουσιάση νὰ ὑπηρετοῦν τὸ καλὸ μόνο, δὲ ποιητὴς διασκεύασε τὴν ‘παράδοση’ ή ἔπισκεψη, ποὺ κάνει δὲ Ἐρυμῆς στὸν Αἴγισθο καὶ ή προσπάθειά του νὰ τὸν μεταπείσῃ, εἶναι χωρὶς καμιαὶ ἀμφιβολία ἔπινομένη στὸ μέρος αὐτὸν ἀπὸ τὸν Ομηρο. Στὴν παλαιότερη παράδοση καὶ τὸν Αἴγισθο οἱ θεοὶ τὸν ἔσπρωχναν νὰ κακουργήσῃ καὶ νὰ χαθῇ. Τώρα ἀγωνίζονται νὰ τὸν σώσουν. Ο μῆνος ἔπαψε πιὰ νὰ διαλαλῆ τὸ παράδειγμα ἐνὸς θνητοῦ, ποὺ ἔρχεται νὰ τὸν πατήσῃ στὸ κεφάλι οὐδανόσταλτη ή “Ἄτη γιὰ νὰ τὸν φέρῃ στὸ χαμό—δ μῆνος κηρύχνει τώρα τὴ θεία πρόνοια, ἀδιάφορο δὲν δὲ θνητὸς παρουσιάζεται νὺν ἔπιμένη ὡς τὸ τέλος στὸ παραστράτισμά του. Μὲ μιὰν ἐλάχιστη προσθήκη δ μῆνος ἄλλαξε πνευματικὸ περιεχόμενο.

*) “Ω πόποι, οἵον δῆ νυν θεοὺς βροτοὶ αἰτιώωνται.

‘Εξ ἡμέων γάρ φασι κάκ' ἔμμεναι’ οἵ δὲ καὶ αὐτοὶ σφῆσιν ἀτασθαλίησιν ὑπὲρ μόρον ἄλγε’ ἔχουσιν (α 32).

‘Η προσπάθεια αὐτὴ τῆς Ὀδύσσειας νὰ χαρίσῃ στοὺς θεοὺς ἡθικὸς βάθος δὲ βρίσκεται σ’ αὐτὸν μόνο τὸ μέρος. Γενικὰ οἱ θεοὶ ἔδω στέκουν σ’ ἐναὶ ἡθικὸς ἐπίπεδο πιὸ ψηλὸς ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα. Ἐν ἔξαιρέσιμες ἐλάχιστες περιπτώσεις, συχνότερα προστατεύουν τὸ θνητὸν παρὰ ποὺ τὸν κατατρέχουν μὲ τὸ μᾶσος τῶν ὑστερα παρουσιάζονται περισσότερο ὑποταγμένοι στοῦ Δία τῇ θέληση, ἢ ἀντίθεση μεταξύ τῶν δὲν εἶναι τόσο ἔντονη.

Στὴν Ὀδύσσεια πρωτοπαρουσιάζεται καὶ τὸ θέμα, ποὺ τόσες φορὲς τὸ συναντοῦμε στὰ παραμύθια μας, δτὶ δηλαδὴ οἱ θεοὶ γυρίζουν ἐπάνω στὴ γῆ μεταμορφωμένοι σ’ ἀνθρώπους, γιὰ νὰ ίδοῦν, ποιοὶ θνητοὶ εἶναι δίκαιοι καὶ ποιοὶ ἀδίκοι :

ἀνθρώπων ὕβρις τε καὶ εὐνομίην ἐφορῶντες (ο 487).

‘Ο Εὔμαιος, δ χοιροβοσκὸς τονίζει κι’ αὐτὸς τὴ δικαιοσύνη τῶν θεῶν :

*Δὲ στρέγοντι πράξεις ἄνομες ποτὲ οἱ θεοὶ οἱ μακαρισμένοι,
μόνο δσα ἔργα τῶν θνητῶν σωστὰ τιμοῦντες κι’ δσα δίκια *).*

Οἱ θεοὶ ἀρχισαν ν’ ἀνεβαίνουν τὴ σκάλα τῆς ἡθικῆς κι’ ἔτσι παίρνουν καὶ τὸ δικαίωμα νὰ γίνουν καὶ τῆς ἀνθρώπινης ἡθικῆς οἱ ἐφοροί. Ἀκριβῶς ἢ ὑπεροχὴ αὐτὴ τῶν θεῶν τῆς Ὀδύσσειας εἶναι ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους, γιὰ νὰ μὴ πιστεύουν πολλοί, πὼς καὶ τὰ δύο μεγάλα ἔπη, ποὺ μᾶς ἐσώθηκαν, τὰ ἔχει δ’ ἴδιος ποιητὴς γράψει. Μὲ τὸ πολύπλοκο πρόβλημα, ποιὰ ἡ σχέση τῆς Ὀδύσσειας μὲ τὴν Ἰλιάδα, δὲ θ’ ἀσχοληθοῦμε ἔδω κι’ οὗτε πρόκειται νὰ συζητήσωμε τὴ βαρύτητα τῆς ἀντίρρησης, ποὺ φέρνουν ἄλλοι διμηριστές, δτὶ δηλαδὴ δὲν μπορεῖ ν’ ἀποκλείσῃ κανεὶς τὴ δυνατότητα, πὼς δ’ ἴδιος δ ποιητὴς στὴν ἔξελιξή του, μέσα σ’ ἐναὶ σχετικὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἀνύψωσε μέσα του τὴν ἰδέα τοῦ θεοῦ. Κάτι ἄλλο βαραίνει πολὺ πιὸ πολύ :

‘Ἐνας ἀπόλυτος χωρισμὸς τῆς Ὀδύσσειας ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα σχετικὰ μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἀντίληψη δὲν μπορῇ νὰ γίνη. Καὶ στὴν Ἰλιάδα εἴδαμε τὸν ποιητὴ νὰ ἐπικρίνῃ ἔμμεσα τὴν ἀνάμειξη τῶν θεῶν. Καὶ στὴν Ἰλιάδα εἶναι στιγμές, ποὺ οἱ θνητοὶ πιστεύουν στὴ θεία δικαιοσύνη :

‘Ο Ἀγαμέμνονας εἶναι βέβαιος, πὼς δ Πάνδαρος, ποὺ προδοτικὰ πλήγωσε τὸ Μενέλαο, μαζί του κι’ ὅλοι οἱ Τρῶες ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ τιμωρηθοῦν, δ Ζεὺς θὰ ἐκδικηθῇ κάποτε τὴν ἐπιορκία τῶν :

*Γιατὶ κι’ ἀν’ δὲν παιδέψῃ εὐτὺς δ Δίας, μὰ παιδεύει
ὑστερα ἀργά, καὶ μὲ βαρειὲς ζημιὲς ξεπαγαδιάζοντες,
μὲ τὶς δικές τους κεφαλές, τὰ γυναικόπαιδά τους.
Τί μοῦ τὸ λέει ἀλάθευτά ἐμένα αὐτὸς ἢ ψυχή μου?*

*) Οὐ μὲν σχέτλια ἔργα θεοὶ μάκαρες φιλέοντιν,
ἄλλα δίκην τίουσι καὶ αἰσιμα ἔργ’ ἀνθρώπων (ξ 83).

θὰ φέξῃ ἡ μέρα μιὰ φορά, ποὺ θὰ χαθῇ κι' ἡ Τροία
κι' δ βασιλιάς δ Πρίαμος κι' δ ξακουστὸς λαός του,
κι' αὐτοὺς τοῦ Κρόνου ἀτός του δ γνιός, θυμὸς γιομάτος μ' ὅλους,
τὴ σκοτεινὴ ἀπ' τὰ σύγνεφα θὰν τοὺς τραυτάη φονδρούνα,
αὐτοῦ τοῦ δόλου παιδευτῆς...

[Πάλλης] *)

Ο ίδιος θεός καὶ σὰν ξένιος θὰ θελήσῃ θυμωμένος νὰ καταστρέψῃ τὴν τρωικὴ πόλη, γιατὶ δέχτηκε αὐτόν, ποὺ ἔμόλυνε τῆς φιλοξεγίας τὸ ιερὸ δίκαιο, τὸν Πάρι (Ν 624). σὲ ἄλλο μέρος παρουσιάζεται δ Δίας νὰ κατακλύζῃ τὴ γῆ ἀγαναχτίσμενος μὲ τοὺς δικαστές, ποὺ κρίνουν ἄδικα περιφρονῶντας τὴ δικαιοσύνη καὶ μὴ λογαριάζοντας τῶν θεῶν τὴν τιμωρία (Π 384).

Στὸ Ωδὴ ὁμὴ πράξη τοῦ Ἀχιλλέα, νὰ σέρνη δώδεκα ἡμέρες τώρα τὸ κουφάρι τοῦ Ἐκτορα πίσω ἀπὸ τὸ ἀρμα του μέσα στὸ χῶμα, ξεσηκώνει τὸν ἔλεο τῶν θεῶν. Δὲ στέκει ν' ἀφήνουν τὸν Ἀχιλλέα νὰ βροῦῃ τόσον καιρὸ τώρα ἐνα ἀψυχο σῶμα, ἀκωφὴν γαῖαν. Φροντίζουν λοιπὸν καὶ πείθουν τὸν ήρωα νὰ δώσῃ τὸ νεκρὸ στοὺς γονεῖς του πίσω γιὰ νὰ καῆ. Μὲ τὴ φροντίδα αὐτὴ οἱ θεοὶ παρουσιάζονται καὶ στὴν Ἰλιάδα ἐπόπτες ἐνὸς ἡθικοῦ νόμου.

Αντίθετα πάλι στὴν Ὁδύσσεια, ὅπου πιστόποιήσαμε θεοὺς μὲ βαθύτερην ἡθικὴ ὑπόσταση, ἔχομε τὴν ἀνίλεη καταδίωξη τοῦ Ὁδυσσέα ἀπὸ τὸν Ποσειδῶνα, ἐπειδὴ δ ἡρωας σὲ μιὰ ἀπόλυτα δικαιολογημένη ἀμυνα εἶχε τυφλώσει τὸ γυιὸ τοῦ θεοῦ, τὸν Κύκλωπα Πολύφημο. Στὴν ἔχθρα αὐτὴ κανένα πάλι ἔχνος μιᾶς θείας ἀκεραιότητας καὶ δικαιοσύνης.

Εἴδαμε πρίν, πῶς ὁ Ὁμηρος στὴν ἀρχὴ τῆς Ὁδύσσειας ἀλλάζοντας τὴν παράδοση παρουσιάζει τοὺς Ὄλυμπιους νὰ προσπαθοῦν νὰ πείσουν τὸν Αἴγισθο ν' ἀφήσῃ τὰ σχέδιά του· δ ποιητὴς θέλει νὰ φανῇ, πῶς δ ίδιος δ θνητὸς μὲ τὶς ἀδικίες του σέρνει τὴ συμφορὰ πάνω του. Κι' ὅμως στὸ γ τῆς Ὁδύσσειας πάλι, ὅπου δ λόγος γιὰ τὴν ίδια παράδοση, ἡ Κλυταιμήστρα παρουσιάζεται σὰν ἀπὸ τὴ φύση τῆς καλὴ—‘φρεσὶ κέχρητ’ ἀγαθῆσιν’— στὴν ἀρχὴ, καθὼς λείπει δ Ἀγαμέμνονας στὸν πόλεμο, ἀποκρούνει τὶς ἀνομες προτάσεις τοῦ Αἴγισθου·

*) Εἰ περ γάρ τε καὶ αὐτίκ' Ὄλυμπιος οὐκ ἐτέλεσσεν,
ἔκ τε καὶ δψὲ τελεῖ, σύν τε μεγάλῳ ἀπέτισαν,
σύν σφῆσιν κεφαλῆσι γυναιξὶ τε καὶ τεκέεσσιν.
Εὗ γάρ ἐγὼ τόδε οἶδα κατὰ φρένα καὶ κατὰ θυμόν·
ἔσσεται ἡμιαρ δτ' ἀν ποτ' ὀλόλιγη Ἰλιος ἵρη
καὶ Πρίαμος καὶ λαὸς ἐσμμελίω Πριάμοιο,
Ζεὺς δέ σφι Κρονίδης ὑψίζυγος αἰθέρι ναιών
αὐτὸς ἐπισσείησιν ἐρεμνὴν αἰγίδα πᾶσι
τῆσδ' ἀπάτης κοτέοιν . . .

(Δ. 160)

τὸν ἀκολουθεῖ στὸ σπίτι του θεληματικὰ μονάχα ὅταν στὸ τέλος τὴ δένη ἡ 'μοῖρα τῶν θεῶν'. Ἡ μοῖρα τῶν θεῶν ἀναγκάζει τὴν Κλυταιμήστρα νὰ ἔνωθῃ παράνομα μ' αὐτόν, ποὺ θὰ σκοτώσῃ σὲ λίγο τὸν ἀντρα της μὲ τὴ βοήθειά της. Ἡ εὐθύνη τῆς κακῆς πράξης μετατοπίζεται πάλι ἀπὸ τὸ θνητὸ στοὺς θεούς.

Οἱ ὅμηρικοὶ ἥρωες πιστεύουν στὴ θεοδικία καὶ ὅμως ὁ Δίας προστατεύει τοὺς Τρῶες, ποὺ πάτησαν τὸν ὄρκο των καὶ τὸν ἵερὸ τῆς φιλοξενίας νόμο. Τὸν Αἴγισθο ἀγωνίζονται οἱ θεοὶ νὰ τὸν ἐμποδίσουν νὰ κάνῃ ἔρωμένη τοὺς τὴ γυναικαὶ τὸν Ἀγαμέμνονα, ὅμως ἔκείνην εἶναι οἱ ἕδιοι, ποὺ τὴ σπρωχνούν νὰ παρανομήσῃ μαζὶ του: θεοὶ ἡθικὰ ἀδιάφοροι καὶ θεοὶ τηρητὲς καὶ προστάτες μιᾶς ἡθικῆς, θεοὶ ἀγαθὰ φρονέοντες γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ θεοὶ δαίμονες τῆς καταστροφῆς. Πῶς χωροῦν ὅλες αὐτὲς οἱ ἀντιφάσεις μέσα στὸ ἕδιο ἔργο;

Ο νέος ποιητής, ποὺ δούλεψε μέσα του μιὰ πίστη σὲ θεῖες δυνάμεις τοποθετημένες σὲ ἡθικώτερην ἀτμόσφαιρα, στέκει μπροστὴ σὲ μιὰ παλιὰ παράδοση, αἰώνων κληρονομιά, ποὺ τοῦ παρουσιάζει θεοὺς ἐλεύθερους ἀπὸ κάθε δεσμό. Εἶναι στιγμές, ποὺ τὸν παλιὸν αὐτὸν κόσμο ζητάει νὰ τὸν μεταπλάση σύμφωνα μὲ τὴ δική του πίστη, ὅμως ποιός θ' ἀπαιτήσῃ νὰ ὑποτάξῃ σ' αὐτὴν τὸ ὑλικό του δλόκληρο, ν' ἀπορύφη τὴν ἀρχαία παράδοση σὰ σύνολο καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἔξαρχης ἐνα δικό του κόσμο;

Στὸ ἔπος ἡ ἐπέμβαση τῶν θεῶν στὴ ζωὴ τῶν ἥρωών ἀποτελεῖ ἐνα παλιὸ τεχνικὸ μέσο πολύτιμο. "Οπως καταλαβαίνει καθένας, τὸ δικαίωμα, ποὺ ἔχει ὁ ἐπικός, νὰ βάλῃ ἐναν θεὸ νὰ ἐπεμβαίνῃ ἐντελῶς ἐλεύθερα καὶ νὰ κανονίζῃ τὶς πράξεις τῶν θνητῶν, ὅποια στιγμὴ θέλει κι' ὅπως θέλει, ἀκόμη καὶ τὴ σκέψη τοῦ θνητοῦ νὰ κατευθύνῃ, χωρὶς νὰ ἔχῃ νὰ δώσῃ λόγο σὲ καμμιὰ ἡθική, δίνει στὸν ποιητὴ τὴ μεγάλη εὐκολία νὰ δημηγῇ τὴ δράση, ὅπου αὐτὸς ἔχει ἀπὸ πρὸν θελήσει, χωρὶς ν' ἀναγκάζεται νὰ καταφεύγῃ σὲ πολυπλοκώτερα μέσα.

Μὰ δὲν εἶναι μόνο αὐτό. Συνέπειαν ἀπόλυτη σὲ μιὰν ὅποια πίστη μπορεῖ νὰ παρουσιάσῃ μόνο μιὰ σχετικὴ θεωρητικὴ πραγματεία, ποτὲ μιὰ ποίηση. Καὶ δὲν εἶναι μόνο τῶν ποιητῶν δικαίωμα ἡ ἐλλειψη συνέπειας στὶς θρησκευτικὲς ἴδεες — εἶναι κάτι ποὺ κρύβεται σὲ κάθε ἀνθρώπινη ψυχή: Ποιός ἀνθρώπος ζῆ πραγματικὰ — ὅχι ἀφηρημένα — τὸ θεό του δεμένο ἀκατάπαυτα σὲ ἀπαράβατους ἡθικοὺς νόμους; Ἡ ἀσυνέπεια αὐτὴ πηγάζει ἀπὸ τῶν ἕδιων τῶν θεῶν τὴ φύση. Γιατὶ κι' ὅταν ἀκόμη οἱ θεοὶ ὑποταχτοῦν σὲ μιὰν ὅποια ἡθική, τὴν ἕδια δτιγμὴ ἔξακολουθοῦν καὶ κρύβουν μέσα των αὐτὸ ἀκριβῶς, ποὺ τὸν κρατεῖ θεούς: τὴν ἀπεριόριστην ἐλεύθερία.

Ο ποιητὴς κρίνει ὅχι μόνο τῶν θεῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἥρωών τὰ ἔργα, καθὼς τ' ἀντικρύζει ἀπὸ μιὰ ἄλλη τώρα πνευματικὴ σκοπιά. Κι' ἔδω ὅμως γιὰ τοὺς ἕδιους λόγους, ποὺ εἴδαμε πρίν, δὲν ἀπαρνείται ὄλοτελα τὴν παράδοση. "Ετσι παρουσιάζονται πάλι πλάι - πλάι δύο

κόσμοι, δένας δέ παλιός, ποὺ συνεχίζεται, κι' δένας ἄλλος, ποὺ ἀγωνίζεται γιὰ πρώτη φορά τώρα νὰ βγῆ στὸ φῶς:

Στὴν Ἰλιάδα ή διήγηση γεμάτη μάχες καὶ μονομαχίες δὲ πεῖσμα κι' ἔχθροτητα, δπως εἶναι φυσικὸ σ' ἓνα πολεμικὸ ἔπος. Σκηνὲς ἀφταστῆς σκληράδας: ὡς κι' ὁ ἵκέτης δὲ βρίσκει σωμό. Λύπηση καμιά! Κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἔχθροὺς δὲν πρέπει νὰ ξεφύγῃ τὸ χαλασμό, μήτε αὐτός, ποὺ ἀγέννητος ἀκόμη βρίσκεται στὴν κοιλιὰ τῆς μητέρας του.

"Αγρια εἶναι ἡ μανία τοῦ Ἀχιλλέα στὴ μάχη, δταν ἐκδικειέται τὸν ἔχθρο, ποὺ τοῦ σκότωσε τὸν ἀγαπημένο φίλο, τὸν Πάτροκλο. Ό τρόπος ποὺ κακομεταχειρίζεται τὸ νεκρὸ σῶμα τοῦ Ἐκτορα μυμώνει εἴδαμε καὶ τοὺς θεοὺς ἀκόμη. Κι' εἶναι δέ ίδιος δέ ποιητής, ποὺ τὸν καταδικάζει. Γι' αὐτὸ καὶ δὲ θέλησε νὰ ἀφήσῃ τὴν Ἰλιάδα νὰ κλείνῃ μέναν Ἀχιλλέα ἀδιάλλαχτο ὡς τὸ τέλος. Οἱ σκηνὲς τοῦ Ω παρουσιάζουν τὸν ἥρωα νὰ μεταπείθεται καὶ νὰ παραδίνῃ τὸ νεκρὸ ἔχθρο του στὸν Πρίαμο, ποὺ ἥρθε νὰ παραλάβῃ τὸ σῶμα τοῦ παιδιοῦ του. Ή πολεμικὴ Ἰλιάδα κλείνει μὲ μιὰ σκηνὴ συνδιαλλαγῆς. Τοῦ ἀγριώτερου πολεμιστῆ τῶν Ἀχαιῶν καὶ τοῦ βασιλιᾶ τῶν Τρώων τὰ δάκρυα σμίγουν κι' αὐτὸ τοὺς ἐνώνει περισσότερο ἀπ' ὅσα λόγια φιλίας. Στὸ νεκρὸ Ἐκτορα χαρίζει τὶς τελευταῖς περιποιήσεις τὸ χέρι ποὺ τὸν σκότωσε πρῶτα κι' ὑστερα τῶν συγγενῶν του.

Πολλοὶ φιλόλογοι ἔχουν τὴ γνώμη, δτι τὸ Ω εἶναι ἐνὸς μεταγενέστερου ραψῳδοῦ πρόσθικη, στὴν πραγματικὴ Ἰλιάδα τοῦ Ομήρου, εἶπαν, τὸν Ἐκτορα τὸν ἔτρωγαν οἱ σκύλοι καὶ τὰ δρνια πεταμένον στὰ χωράφια. Μὲ τὴ γνώμη, δτι η Ἰλιάδα εἶχε κάποτε διαφορετικὸ τέλος, δὲ θὰ συμφωνήσω γιὰ τὸν λόγο, δτι δὲν πιστεύω σὲ πολλὲς Ἰλιάδες. Γιὰ τὸ ζήτημά μας δμως η ἀντίθεση αὐτὴ δὲν ἔχει καμιαὶ σημασία: στὸ Ω—αὐτὸ εἶναι βέβαιο—μιλάει μιὰ ψυχὴ καλλιεργημένη περισσότερο ἀν δχι ἀπὸ ἔγαν ύποθετικὸ ποιητὴ μιᾶς παλιᾶς τάχα Ἰλιάδας, δμως ἀπὸ ὀλόκληρες γενιὲς ἀνθρώπων, ποὺ πίστευαν, πὼς η κακομεταχειρίση τοῦ σώματος τοῦ νεκροῦ ἔχθροῦ ἦταν τὸ μόνο φυσικὸ καὶ σωστό. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ τὴν ἀντιπροσωπεύει ἔξαπαντος καὶ τὸ παλαιότερο ἔπος· τὸ νεώτερο προσπαθεῖ νὰ τὴν ξεπεράσῃ. Ή μετασροφή, ποὺ δείχνει δέ Ἀχιλλέας, δώδεκα μέρες νὰ κακομεταχειρίζεται τὸν ἄψυχο ἔχθρο καὶ στὸ τέλος ν' ἀλλάζῃ γνώμη καὶ νὰ παίρνῃ μόνος του νὰ τὸν περιποιηθῇ, συμβολίζει τὴ μεταστροφή, ποὺ παρουσίασε τὸ ίδιο τὸ ἔπος στοὺς αἰῶνες μέσα.

Σκηνὲς συνδιαλλαγῆς ύπαρχουν κι' ἄλλες στὴν Ἰλιάδα κι' ἔξαπαντος δὲν εἶναι τυχαῖο, δτι καὶ η Ὁδύσσεια κλείνει μὲ ἀνάλογο τρόπο. Κάτι ἄλλο δμως δείχνει ἀκόμη πιὸ καλὰ τὸ πολεμικὸ ἔνστιχτο πόσο ἔχει ύποχωρήσει στὸ νεώτερο ἔπος σὲ μιὰ πλατύτερη, πιὸ ἐλεύθερη σκέψη: τὸν ἔχθρο δὲν τὸν ξεχωρίζει καμιαὶ κακία ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες—ἀκόμη πιὸ πολύ: Ή εὐγενέστερη ἥρωικὴ μορφὴ στὴν Ἰλιάδα βρίσκεται ἐνσαρκωμένη δχι σ' ἔναν Ἑλληνα, ἀλλὰ σ' ἔναν ἀλλόφυλο κι' ἔχθρο, τὸν

“Εκτορα, σ' αυτὸν ποὺ ὑπερασπίζει τὸν τόπο του — κι' αὐτὴ τὴν μορφὴ τὴν πλάθει ἔνας ποιητὴς ἀπὸ τὸ πλῆθος, ποὺ ἡρθε καταχτητὴς στὴν ξένη χώρα γὰ διώξῃ τοὺς παλιοὺς κατοίκους ἀπὸ τὶς πατρίδες των !

Τοὺς διμηρικοὺς ἥρωες γενικά, “Ελληνες καὶ Τρῶες, τοὺς χαρακτηρίζει μιὰ ἔξαιρετικὴ εὐγένεια, εὐγένεια φυσικὴ καὶ ψυχικὴ : ἀπόγονοι θεῶν καὶ ἥρωών μεγάλων ὅλοι ἔροιν καὶ κρατειοῦνται πάντα μέσα στὰ μέτρα, ποὺ τοὺς ἐμποδίζουν νὰ ξεπέσουν στῶν κοινῶν ἀνθρώπων τὶς ταπεινότητες. Μονάχα ἔνα πρόσωπο κάνει ἔξαιρεση· ἐδῶ ἀξίζει κανεὶς νὰ ἴδῃ, πῶς ὁ ποιητὴς μετασχηματίζει μιὰ παλιὰ παράδοση, γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν κοινωνική του πίστη :

‘Ο Θεοσίτης ἦταν ἀπὸ τοὺς ἥρωες, ποὺ ὁ “Ομηρος εἶχε βρῆ σὲ παλιὰ ἔπη. Ἀπὸ τὴν βασιλικὴ γενιὰ τῶν Αἰτωλῶν, συγγενεύοντας στενὰ μὲ ἥρωες μεγάλους, τὸ Μελέαγρο καὶ τὸ Διομήδη, ὁ Θεοσίτης ἔπαιζε κάποιο φόλο στὴν παράδοση. “Ομως στὴν Ἰλιάδα παρουσιάζεται χωρὶς πατέρα καὶ καταγωγὴ καμιαί, διάστροφος στὸ σῶμα καὶ στὴν ψυχή, ἔνας ταπεινὸς τοῦ ἀνώνυμου ὄχλου ἀντιπρόσωπος, ἔνας ποὺ τολμάει νὰ σηκώσῃ κεφάλι στοὺς μεγάλους ἀρχοντες καὶ γι' αὐτὸ τιμωρείται μὲ αἰσχρό. ὅμως δίκιο—κατὰ τὴν κοίση τῶν Ἀχαιῶν ὄλων—τρόπο. Μιὰ μορφὴ κάθε ἄλλο παρὰ ἥρωική, τ' ὅνομά της δὲ θέλει πιὰ νὰ θυμίζῃ τὸ θάρρος, ἄλλὰ τὸ θράσος. Σ' αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὸν παραλλαγμένο Θεοσίτη παρουσιάζεται καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο μέρος τὸ ἰδιανικὸ τοῦ ἐπικοῦ :

οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίην εἰς κοίρανος ξέστω,
εἰς βασιλεύς . . .

(B 204)

“Ο, τι ἀκόμη χαραχτηρίζει τὸν “Ομηρο εἶναι ἔνας πραγματισμός, ποὺ παρουσιάζεται ἔκδηλα στὸ ἔργο του—γιὰ ἔναν ποιητὴ κάτι παράξενο. Ὁ νέος ἐπικὸς πασκίζει ν' ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τὴν ὕλη του σχεδὸν κάθε τί, ποὺ τὸ πιστεύει ἀδύνατο, ἀφύσικο. “Ως κι' οἱ θεοὶ βρίσκονται μέσα στὸ πλαίσιο τῶν φυσικῶν νόμων. Τὴν ζωὴν τῆς γῆς τὴν κανονίζουν κάθε στιγμὴ ὅπως θέλουν, εἶναι ἀλήθεια, κι' ὅμως τὴν φυσικὴ τάξη τὴν πατοῦν ὅσο μποροῦν πιὸ σπάνια. Χωρισμένοι σὲ δύο ὅμαδες δίνουν τὴν νίκη πότε στοὺς Τρῶες καὶ πότε στοὺς Ἀχαιούς, ὅμως πιὰ φάση τοῦ πολέμου δὲ θὰ μποροῦσε νὰ γίνη καὶ χωρὶς τὴν ἐπέμβασή των :

“Άλλοι θεοὶ δὲν παρουσιάζονται μ' αὐτὸν τὸν τρόπο περιωρισμένοι. Γιὰ νὰ φανῆ πιὸ χεροπιαστὴ ἡ διαφορά, πῆραν κι' ἀντιπαράβαλαν τὸν διμηρικὸ θεὸ μὲ τὸν ιουδαϊκό. Πόσα θαύματα κάνει ὁ Γεχωβᾶ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη! Γιὰ νὰ σώσῃ τὸν περιούσιο λαό του, ποὺ τὸν κυνηγοῦν οἱ Αἰγύπτιοι, σκίζει τὴν θάλασσα σὲ δυό, οἱ Ἰουδαῖοι περνοῦν στεγγοί. “Οταν ὅμως δοκιμάζουν οἱ ἔχθροὶ νὰ περάσουν, τὸ νερὸ σμίγει καὶ τοὺς πνίγει στὰ βάθη του. Τὰ τείχη τῆς Ἱεριχῶς σωριάζονται κατὰ γῆς μονάχα ἀπὸ τὶς σάλπιγγες, καὶ τὶς κραυγὴς τῶν Ισραη-

λιτῶν—ποιός θὰ μποροῦσε νὰ βρῇ μιὰν ἀνάλογη σκηνὴ στὴν Ἰλιάδα;

Τὸ θαῦμα, τὰ φανταστικά, τὰ μαγικὰ στοιχεῖα τὰ βρῆκε ὁ Ὁμηρος συχνὰ στὸ παλαιότερο ὄλικό, ποὺ εἶχε νὰ δουλέψῃ, ὅχι μόνο στὶς λαϊκὲς παραδόσεις καὶ στὰ παραμύθια, ἀλλά, εἶμαι βέβαιος, καὶ στὸ παλαιότερο ἔπος· στὸ δικό του ὅμως ἔργο δὲν τὰ δέχεται. Γι' αὐτὸς εἶναι ἀναγκασμένος νὰ παραλείψῃ ὠρισμένες ἴστορίες κι' ἂς τοῦ δίνονται κατάλληλες εὐκαιρίες νὰ τὶς διηγηθῆ: ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ γεννήθηκε ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Δία, ὅτι οἱ Διόσκουροι ζοῦν τὴν μιὰ μέρα στὸν οὐρανό, τὴν ἄλλη στὸν Ἀδη, ὅτι ἡ Θέτιδα ἐκράτησε τὸν Ἀχιλλέα πάνω ἀπὸ τὴν φωτιὰ γιὰ νὰ τὸν κάνῃ ἀθάνατο, δὲν ἀναφέρεται πουθενὰ στὸν Ὅμηρο. Οὔτε γιὰ τὸ μαγικὸ φτερωτὸ ἄλογο τοῦ Βελλεροφόντη μιλεῖ ὁ ποιητής, ὅταν δίνη τὴν ἴστορία τοῦ ἥρωα, κι' ἂς ἔπαιξε σ' αὐτὴ ὁ Ηλῆγασος κάθε ἄλλο παρὰ ἀσήμαντο ρόλο. Ποιός εἶχε ἵδη ποτέ του ἄλογο μὲ φτερά;

Γιὰ τὸν ἕδιο λόγο ἀναγκάζεται κάποτε ὁ Ὅμηρος ὅχι πιὰ νὰ παραλείψῃ, ἀλλὰ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ μαγικὸ-φανταστικὸ στοιχεῖο τῆς παλιᾶς διήγησης. Ἡ Ἀλθαία ἄλλοτε σκότωνε τὸ γυιό της τὸ Μελέαγρο καίοντας τὸ μαγικὸ δαυλό, ποὺ οἱ Μοῖρες τὸν εἶχαν δρίσει, νὰ κρατῇ τὸν ἥρωα πτὴν ζωή, ὅσο θὰ ἔμενε ἀκατάστοειρτος· στὸν Ὅμηρο ἡ μητέρα προκαλεῖ τὸ θάνατο τοῦ παιδιοῦ της μὲ τὴν κατάρα τις, μὲ τὴ βοήθεια τῶν χθονίων θεῶν. Τὸ θέμα τῆς ἀρᾶς ἀντικατασταίνει ἕδω τὸν ἀκατάλληλο δαυλό. Κι' οὔτε μπορεῖ κανεὶς νὰ πιστέψῃ, ὅτι τὰ φανταστικὰ αὐτὰ στοιχεῖα εἶναι προσθῆκες ὑστερώτερες τῆς παράδοσης, γιατὶ τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς μποροῦμε μὲ τρόπο ἀναμφισβήτητο ν' ἀποδεῖξωμε, πὼς εἶναι προομητικά.

Κι' ἕδω πρέπει νὰ προλάβω μιὰν ἀντίρρηση: θὰ πῇ κανείς, στὴν Ὁδύσσεια δὲν παρόυσιάζονται ἔνα πλῆθος φανταστικὲς ἴστορίες γιὰ μονόφιλμαυς Κύκλωπες, γιὰ Λωτοφάγους, γιὰ Σκύλες, γιὰ ταξείδια στὸν Ἀδη; Ναί, ἀλλὰ πρῶτα-πρῶτα, ποὺ κι' ἕδω πιστοποιήθηκε μιὰ προσπάθεια, ν' ἀτονίσῃ ὅσο γινόταν περισσότερο τὸ φανταστικὸ στοιχεῖο. Υστερα ὁ Ὅμηρος εἶναι ἀρκετὰ προσεχτικός, ὥστε νὰ βάλῃ τὶς ἴστορίες αὐτὲς νὰ τὶς λέη ὁ Ὁδυσσέας στοὺς Φαίακες. Ετσι ὁ ποιητής δὲν παίρνει προσωπικὴ νὰ ποῦμε εὐθύνη. Καὶ τὸ κάτω-κάτω, ποιός θὰ ζητήσῃ κι' ἕδω ἀπόλυτη συνέπεια;

Δύο εἶναι οἱ κύριες προσπάθειες, ποὺ χαραχτηρίζουν τὸ νεοεπικὸ πνεῦμα: Πρῶτα-πρῶτα νὰ διαγραφῇ τὸ θαῦμα ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν θεῶν καὶ τὴν φύση γῦρο, ὕστερα νὰ δημιουργηθῇ κάποια αὐστηρότερη ἥθικὴ τάξη στὶς σχέσεις τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων. Τὸ πρῶτο κατορθώνει ὁ Ὅμηρος νὰ τὸ ἔφαρμόσῃ μὲ μεγαλύτερη συνέπεια: οἱ θεοί του μένουν δεμένοι περισσότερο στὸ φυσικὸ νόμο παρὰ στὸν ἥθικό.

Στὴν Ἰωνία ἡ πνευματικὴ πρόοδος θὰ συνεχιστῇ μ' ἔξαιρετικὴν ὁρμή· καὶ θὰ γίνη γρήγορα αἰσθητό, ὅτι καὶ τὸ νεώτερο ἔπος δὲν κατώρθωσε νὰ πλάσῃ ἔναν κόσμο ἥθικό, οὔτε ὑπόταγμένο στὴ φυσικὴ

τάξη ἀπόλυτα. Είναι δμως χαραχτηριστικό, ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Ὁμήρου στὸ σημεῖο αὐτὸ παίρνει νὰ τὸ συνεχίσῃ ὅχι πιὰ ἡ ποίηση, ἀλλὰ ἡ ὁρθολογιστικὴ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία. Ἡ Ἰωνικὴ ἐπιστήμη εἶναι, ποὺ θὰ ζητήσῃ μὲ πέρισσότερη συνέπεια νὰ λείψῃ τὸ θαῦμα, μὲ τὸ φανατισμὸς ἐνὸς ποὺ πρωτογνώρισε μιὰν ἀλήθεια: οἱ λογογράφοι, πρόδρομοι τοῦ εὐημερισμοῦ, σὲ μιὰν ὑπερεχτίμηση τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς θὰ ζητήσουν νὰ μεταπλάσουν τὴν παράδοση, γιὰ νὰ τὴν κάνουν ἰστορία ἀνθρώπινη. Ἡ Ἰωνικὴ φιλοσοφία πάλι θὰ χτυπήσῃ τὴν ἥθυικὴ κατερρότητα τῶν θεῶν — ἐδῶ θὰ βρεθῇ κι' ὁ Πίνδαρος κατήγορος. Ὁ Ξενοφάνης θὰ ζητήσῃ νὰ κλονίσῃ τὸ κῦρος τῆς παράδοσης δλόκληρης, θὰ τὴν παρουσιάσῃ σὰν ἔνα ἄχρηστο πλάσμα τῆς φαντασίας τῶν ποιητῶν, ποιητῶν ἀνάξιων. Καὶ ὁ Ἡράκλειτος θὰ διακηρύξῃ τὸν Ὁμηρούν ἀξιονέκτην τῶν ἀγώνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ὁπίζεσθαι'. Ἡ Ἰωνικὴ φιλοσοφία κι' ἐπιστήμη θὰ σκοτώσουν τὴν Ἰωνικὴ ποίηση. Εὐτυχῶς ποὺ ἡ παράδοση ζῇ στὸ μεταξὺ μιὰ καινούργιαν ἀνθιση στὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα.

[Συνεχίζεται]